

Keel ja Kirjandus

3
2023

ELLE-MARI TALIVEE
Looduskultuuri mur(d)epunkte

KATRE KIKAS
Loodus XIX sajandi meeste elus

LYDIA RISBERG, LIINA LINDSTRÖM
Verbireksioon keeleteaduses ja -korralduses

ELISABETH KAUKONEN
Kes on esinaine?

LEENA KÄOSAAR
Ellen Niidu portreteerimine emana

KOLLEEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Ōim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Vivian Siirman**, vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

3
2023

SISUKORD

ARTIKLID

ELLE-MARI TALIVEE. Looduskultuuri mur(d)epunkte. Meie antropotseen	267
KATRE KIKAS. Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloolistes tekstides	286
LYDIA RISBERG, LIINA LINDSTRÖM. Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbireksiooni näitel. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)	304

SÕNA

ELISABETH KAUKONEN. Kes on esinaine?	328
--	-----

RAAMATUID

LEENA KÄOSAAR. Kuidas portreteerida ema?	337
JÜRI KIVIMÄE. Minevik karussellil	341
INDREK OJAM. Ühtsusest ja paljususest kirjandusteaduses, ilma valehäbita	344
MERILI METSVAHI. Maarjahein, imevesi ja teised pärisasjad	348

RINGVAADE

VÄINO KLAUS. Tiit-Rein Viitso mälestuseks (4. III 1938 – 2. XII 2022)	352
Lühikroonika	355
Kaitstud doktoritööd	359

CONTENT

ARTICLES

ELLE-MARI TALIVEE. Concerns and breaking points in natureculture: Our anthropocene	267
KATRE KIKAS. Nature in the autobiographical writings of two men born in the mid-19th century	286
LYDIA RISBERG, LIINA LINDSTRÖM. Linguistics and language planning in Estonia on the example of case selection patterns of verbs. (Views on the development of Estonian language planning)	304

WORDS

ELISABETH KAUKONEN. Who is <i>chairwoman</i>?	328
--	-----

BOOKS

LEENA KÄOSAAR. How to portray a mother? (Maarja Undusk. Ellen Niit. Heleda mõtte laast. Tallinn: Tammerraamat, 2022)	337
JÜRI KIVIMÄE. The past on a carousel (Katrín Laur. Tunnistaja. Ajalooline romaan. Tallinn: Hea Lugu, 2022)	341
INDREK OJAM. On unity and plurality in literary studies, without reserve (Arne Merilai. Tõstan titsi taade. Tõlgendavaid kehtestusi 2012–2022. (Studia litteraria Estonica 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022)	344
MERILI METSVAHI. Sweet vernal grass, miracle water, and other real things (Reet Hiimäe, Mare Kõiva. Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis. Kirjastus Postimees, 2022)	348
REVIEW	352

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKI = Eesti Keele Instituut; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **EÜS** = Eesti Üliõpilaste Selts; **f** = fond; **HTM** = Haridus- ja Teadusministeerium; **l** = leht; **m** = mapp; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **T(R)Ü** = Tartu (Riiklik) Ülikool.

Looduskultuuri mur(d)epunkte

Meie antropotseen

ELLE-MARI TALIVEE

on sel vahet, kas elu hääbub
varjatult ja nimetult, jõudmata ühtegi
loetellu, määrajasse, luuletusse

või kaob kirklike vaidluste ja
täpsete mõõtmiste saatel?
(Pärtna 2019: 58)

Möödunud sügisel nägin elus esimest korda lähedalt metskurvitsat, kelle mängulende olin maikuus harrastusteadlasena loendanud. Imeilus pruunikirju pika nokaga lind oli lennanud Londonis Saint Pauli katedraali juures kontorihoone suurte klaasakende vastu surnuks ning keegi oli tõstnud ta prügikasti kaanele. Võib-olla oli temagi tulnud Eestist – siinsete kurvitsate talvitusalaade kese on nihkunud lääne poole, Prantsusmaalt Ühendkuningriiki. Miks, seda ei osata veel öelda. Talvitusalaad võivad muutuda näiteks küttimissurve või häiringute suurenedes, sobivate elupaikade puuduse, nende kadumise ja toidunappuse tõttu, lisaks globaalse kliimamuutuse või kõigi eelnevate tegurite koosmõjul.¹

Artiklis võrdlen inimese ja teiste liikide vaheliste suhete vahendamist looduse praktilises tundmises ja harrastusteaduses² ning teiste liikide ja looduskeskkonna kajastamist kirjanduses (vt Maran 2021). Ehk ühtpidi käsitlen Eesti linnuvaatlejate enesepeegeldusi loodushuvi arenemise kohta, teisalt ilukirjandust ökoloogilise kriisi peegeldajana.³ Küsin, kas ja kuidas loodusvaatlejate mured kajastuvad tänapäeva kirjanduses. Eestikeelne keskkondlik kirjakultuur on pika ajalooga ning loodus-

¹ 2022. aasta linnu metskurvitsa (igal aastal valib Eesti Ornitoloogiaühing aasta linnuks ühe liigi) meeskonna liikme ornitoloog Riho Marja e-kirjast. Eesti metskurvits on omamoodi kliimamuutuse saja-aastane termomeeter: liik naaseb kevaditi Eestisse ligi kuu varem kui sajand tagasi (Marja, Elts 2022: 17). Metskurvitsa aasta lõpul valmis linnust ka lühifilm (Mikussaar 2022).

² Inglise termini *citizen science*'i eelistatum tõlkevaste eesti keeles on harrastusteadus (kõige sobilikum, rahvateadus, oli varem etnoloogia nimetus). Loodusega seotud projektid võivad aga ärgitada avaramat keskkonnatunnetust, mis hõlmab üksikisikute teadlikkust, hoiakuid ja käitumist, selleks et elada säästvalt (Jørgensen, Jørgensen 2021: 1346). Seepärast sobib tõlkevasteks ka *kodanikuteadus*, kui sõna tõlgendada avaramalt ehk maailmakodaniku informeeritud keskkonnakodakondsusena, mis hõlmab vastutustundlikkust, tegutsemist ja osalemist ühiskonnas muutuste elluvijatena kohalikul, riiklikul ja globaalsel tasandil indiviidi ja kollektiivina, et lahendada kaasaegseid keskkonnaprobleeme, vältida uute probleemide teket, saavutada jätkusuutlikkus ning arendada häid suhteid loodusega (vt Jørgensen, Jørgensen 2021: 1344).

³ Looduskultuuri on analüüsitud kogumikus „Eesti looduskultuur” (Maran, Tüür 2005) ning looduskirjandust on käsitlenud Kadri Tüür (2017). Loodusmõtte ja aktivismi vahekordi vaetakse Methise teemanumbris (2022, nr 30; vt Plath jt 2022).

keskkonnaga toimuvale ajuti valuliselt reageerinud (Plath jt 2022: 9–13) ega püsi tumm ka praegu. Ene-Reet Soovik (2022: 235) on osutanud mitmele hiljutisele kultuurilisele reaktsioonile seoses metsamajandusega, seejuures Hasso Krulli luuletusele „Mets” (2018).⁴ Järgnevalt kõrvutan uusimaid keskkonnamuret väljendavaid ilukirjandusteoseid. Maarja Pärtnat on juba nimetatud kõige moodsamaks eesti luuletajaks, kes suudab „säilitada lüürika essentsi [---], aga kehtestada ka luuletusi läbiva loo abil tugeva antropotseeni kriitika” (Susi, Ojam 2022: 25), ning tema proosaluulekogu „Elav linn” (2022) on peetud üheks viimase aja tugevamaks eesti luules (Grigorjeva 2022: 10). Pärtna jätkab joont, mida alustas luulekogus „Vivaarium” (2019), vahendades elu suurte keskkonnamuutuste ajajärgul (Velsker 2020: 422). Proosast leiab Pärtna looduskeskkonnaga seotud murelikele tähelepanekuile ühisjooni Tõnis Tootseni ulmeromaanist „Ahvide pasteet” (2022) ning Andrus Kivirähki raamatust „Lend Kuule” (2022). Mainitutega ühes nukravõitu helistikus kõneleb rootsi kirjaniku Kerstin Ekmani romaan „Hundijooks” (2021, e k 2022; vt ka Varik 2022). Kui linnuvaatlejatel on keskkonnamuutuste mõõdikuks tiivuline, siis mitmes allpool käsitletud raamatus on loodusega toimuva eestkõnelejaks hunt. Mall Hiimäe (2021: 43) on küll leidnud, et hunti ei nähta enam inimese toidukonkurendi ja koduloomade murdjana, ent põline hirm selle liigi ees tundub siiski pidevalt lahvatavat (Rohegeenius 2022; Reitsak 2023): susi on justkui ohtliku, kaost külvava looduse sümbol. Raamatud osutavad nende võrratute loomade puhul millegegi muule. Ekmani teose minategelane, vana jahimees Ulf käib hunti jooksmas, olgu siis unes, ilmsi või mõlemas, tuues lugejani liigile iseloomulikku käitumist, ning Kivirähki tegelane Suur Hall Hunt on Kuu-reisidelt naasnud kosmonaudi arukaks teejuhiks vanade sõprade otsinguil.⁵ Pärtna (2022: 62) luulemina võrdleb end kord libahundiga. Tootseni minategelane vaatab aga maailma šimpansi silmadega, raamat kujutab endast ahvi kirjapandud mälestusi ja autori sõnul on loomtegelase abil tekitatud vaatenurk, mille kaudu „inimelu absurd joonistub välja erilise mahlakusega” (Potisepp 2023).

Etnograafiline uurimismaterjal põhineb intervjuudel. 2021.–2022. aastal küsitlesin Horisont 2020 projekti „EnviroCitizen” välitöödel 16 Eesti linnuvaatlejat.⁶ Uurisin, kas või kuidas linnuvaatlusega seotud harrastusteaduse ettevõtmistes osalemine mõjutab vastutustunde tekkimist looduskeskkonna ees. Poolstruktureeritud küsitlus puudutas linnuvaatluse tavasid ja kogemusi ning motivatsiooni: huvi tekkimist

⁴ Küllap meenub ka teater NO99 Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva kontsert-etendus.

⁵ Nimi Ulf tuleb vanapõhja sõnast *úlfr* 'hunt'. Ka Olga Tokarczuki ökotrilleri „Aja oma atra läbi koolnute kontide” (2009, e k 2020) kaanelt vaatab vastu hunt, kelleks minategelane ka kehastub, astudes ülekohtule vastu loomade nimel. Eesti hundiajaloo kohta kõneleb Ilmar Rootsi doktoritöö (2011).

⁶ Projekti käigus viidi läbi 91 intervjuud kuues riigis (van den Born jt 2022), siinsed näited on pärit Eesti materjalist. Intervjuude transkribeerimisel on kasutatud veebipõhist kõnetuvastust (Olev, Alumäe 2022). Leppisime kokku, et intervjuueeritud jäävad anonüümseks. Vastanute hulka kuulusid kutseline ornitoloog, puidutööline, üliõpilased (kõigilt õppeastmetelt), IT-spetsialist, keskkonnaametnik, liigikaitse spetsialist, laste loodusringide õpetaja, bioloogiaõpetaja, loodusgiid, insener, logistik, disainer, kontserdikorraldaja, medõde, matemaatika abiõpetaja (van den Born jt 2022: 66).

ja arenemist, lindude tundmaõppimise viise, osalemist linnuretkedel, -loendustel ja -seires, teadlikkust lindude heaolust, tegutsemist linnukaitses ja keskkonnateadlikke harjumusi. Intervjueeritute hulgas oli algajaid ja staažikaid linnuvaatlejaid ning nende hõivatuse tase kõikus harrastusteadusest riiklike seireteni. Eestis on linnuvaatlusel pikk ajalugu: Eesti Ornitoloogiaühing asutati 1921. aastal (vt EOÜ ajalugu) ning laialdasemale harrastusteadusele pandi alus 1922. aastal üleskutsega koguda ornitofenoloogilisi andmeid (vt EOÜ ornitofenoloogilised vaatlused).⁷

Donna Haraway (2008: 36) väitel allutab millestki hoolimine inimese painavale uudishimule, millega kaasneb eeldus, et õhtul ollakse targem kui hommikul, ning kirglik uudishimu lindude vastu viib intervjuude põhjal lõputu õppeprotsessini.⁸ Keskkonnasotsioloog Elizabeth Cherry (2019) on kirjutanud raamatu sellest, kuidas linnuvaatlus võimaldab aduda inimest ja metsloomi ühendavat ökosüsteemi, see omakorda motiveerib osalema harrastusteaduses ning sealtkaudu eluslooduse kaitses. Linnuvaatleja taandatakse mõnigi kord haruldusi binokliga jahtivaks koomiliseks stereotüübiks: „Eestis on linnuvaatlus [...] mitte nii levinud kui Inglismaal või Soomes [...]”. Lõõbitakse natuke selle kallal, kui lähen pärast tööd toruga: milliseid linde sa siis ikka vaatama lähed?” (E12)⁹ Ent pigem on ta isik, kes jälgib tähelepanelikult ümbritsevat, õpib märkama looduses toimuvaid muutusi ning panustab vaatlustega keskkonnahoidu.

Kirjandus on niisama terane suhestumine uurimisobjektiga kui linnuvaatlus. Briti geograaf ja kirjanik Tim Cresswell (2022) on uurinud Ameerika luuletaja Juliana Spahri luulekogu „Well Then There Now” („No seal siis nüüd”, 2011; raamat kujutab endast väljasurnud või kadumisohtu liikide poeetilist nimistut) kui näidet kirjandustekstidest, mis mõtestavad Maad hetkel, mil tundub, et kõigest sellest kirjutada on juba mõttetu – kihutame otsejoones katastroofi, ilm soojeneb, liigid surevad välja ja plast on imbunud kõikjale. Ehk Pärtnat parafraseerides: on's vahet, kas hääbumisest kirjutada? Cresswell leiab nagu Pärtnagi, et kirjutamine on oluline: geo-, öko- ja topopoesia kui loomisteod on koha loomine meie koduna siin ja just praegu. Sellised tekstid sõnastavad toimuvaid muutusi, tehes need mõistetavaks ja asetades need adutavasse, ehkki võib-olla ootamatusse mõõtkavva. Cresswell (2022: 375) väidab

⁷ Näiteks metskurvitsa fenoandmestik algab Eestis aastaga 1923 ja see on unikaalne – nii pikki aegridu lindude saabumise kohta ei ole palju (Marja, Elts 2022: 19). Aga harrastusteadust, sh fenoloogilisi vaatlusi on Eesti alal tehtud varemgi.

⁸ Muidugi ei saa välistada, et omandatud teadmisi ei võiks kasutada kurjasti (kas või kolonialismi ajalugu on vastavaist näiteist tulvil). Projekti intervjuud peegeldasid nii Eestis kui ka mujal Euroopas ühtlasi linnuvaatluse pahupoolt. Siin artiklis ma sellele ei keskendu.

⁹ Siin ja edaspidi intervjueeritute tähis E märgib Eestit, kuna vastanud on projekti raportis tähistatud riigi tunnusega. Erinevate hobide aktsepteerimine näitab ühiskonna küpsust, heaolu taset (kalli vaatlustehnika hankimine, linnuvaatlusreisid teistesse riikidesse), aga ka palju teisi põnevaid tegureid. Nõukogude ajal võis loodushuvi olla n-ö looduse rüppe põgenemine (nt Paal 2020), aga selle teke ka mingite huvitavate asjaolude kokkulangemine (üks tingib teist): „[...] väga palju tuli neid ornitolooge või linnuvaatlejaid meil siin 70–80ndatel just tänu kahele asjale, 1984 tuli see värvipiltidega Kumari määraja välja, aga tegelikult nendel aegadel olid ka väga aktiivselt erineva[d] linnujaamad töös ja käidi väga palju linde rõngastamas.” (E3) Toona olid olulised Fred Jüssi populaarsed (täiesti ideoloogiavabad) raadiosaated lindudest, mis töid inimesi harrastusteaduse juurde (näiteks fenovaatlused, pesakaartide täitmine) – saateid nimetavad ka intervjueeritud.

harrastusteaduse ja keskkonnahoiu seoste uurijatele Helen Pritchardile ja Jennifer Gabrysele toetudes, et inimesed hakkavad kliimamuutusele tähelepanu pöörama alles siis, kui see puudutab käegakatsutavalt ja mõistetavalt neid endid. Seepärast keskendutakse keskkonnamurede ja kliimamuutuste teadvustamiseks nüüd sageli sellele, et püütakse panna inimesi märkama seda, mis toimub nende koduaias või -tänaval, lootuses, et seejärel mõtestavad nad neid protsesse laiemalt ning tegutsevad edaspidi keskkonnasäästlikumalt. Ökokirjanduse eesmärk on samuti selliste seoste loomine, mis on oluline vahend teel tervemõistusliku maailma poole (Cresswell 2022: 376). 1960. aastatel sai üldtuntuks Ameerika merebioloogi Rachel Carsoni raamat „Hääletu kevad” (1962, e k 1968), mida on peetud XX sajandi kõige mõjukamaks keskkonnast kõnelevaks tekstiks. Autor võttis kogenud kirjutajana arvesse, et kui inimene millestki ei hooli, siis ta ei taha seda ka päästa, ning kombineeris seetõttu lihtsakoelise, ent dramaatilise loo teadusandmestikuga ning kutsus üles kasutusele võtma konkreetseid meetmeid (Atwood 2012).¹⁰ Raamatus on samuti kõne all harrastajaist linnuvaatlejate tähelepanekud.

Siinse artikli teoreetiline lähtekoht on ökotsentriline mõtteviis (Lõhmus, Mutt 2023) ehk nentimine, et oleme looduse osa, ja posthumanistlik mõttesuund liikide võrdsusest, mille eestkõnelejad N. Katherine Hayles, Cary Wolfe, Donna Haraway, Bruno Latour jt käsitlevad inimest ühena paljudest looduslikest liikidest. Haylesi vaateid on tutvustanud Jaak Tomberg (2019) kui uut laadi võrdsuspõhist sümbioosi, loomade õigusi sotsiaalse õigluse osana on avanud Mari-Liis Sepper (2016). „[---] kui Carl Linné 18. sajandi keskpaiku mõtles välja oma kuulsa eluslooduse taksonoomia, paigutas ta sinna, primaatide keskele, ka inimese. [---] Need, kes Linnéga nõustuvad, saavad aru, et inimene on loom, ja need, kes temaga ei nõustu, kukuvad läbi inimeseks saamise katsel ja osutuvad loomadeks”, on kirjutanud Silver Rattasepp (2012: 76–77). Järgnevas on korduvalt seatud kahtluse alla inimese õigus võtta teiselt elusolenditelt ära elupaik või -võimalus.

Intervjuudes vahendatud keskkonnamure

Vaatamata „Hääletu kevade” ilmunisele järgnenud võitudele on üle poole sajandi hiljem maailma linnustik üha vähenemas: üleeuroopaliselt on langustrendis 30% linnuliikidest, metsalindude arv Eestis on kahanenud alates 1983. aastast 31%, Hollandi põllulindude arvukus on 1960. aastatest vähenenud 70% võrra (vt Mägi 2019; Mägi jt 2021; Farmland bird indicator; Marja, Nellis 2018; Nellis, Volke 2019; Lõhmus 2021a; Saar 2022). Ent „linnud peegeldavad otse meie elukeskkonna seisundit. Kui lindudel läheb hästi, siis ka meil on keskkonnaga korras,” ütles intervjuueeritu tähisega E7 (vt ka Lõhmus 2023).

Intervjuudes küsisime ka lugemuse kohta, kuna rohkem või vähem kasvatakse (teisi) elavaid olevusi arvestama kõigepealt neist lugedes. Ekmani „Hundijooksus” arutleb peategelane loodust kujutava kirjandustraditsiooni üle. Igal rahval ja nii ka

¹⁰ Tänan Ene-Reet Soovikut viitamast Margaret Atwoodi artiklile.

eestlastel on lugemuse nimestik pisut erinev, aga viited või rändmotiivid kattuvad. „Hundijooksu” minategelane Ulf otsib oma raamaturiiulist saksa zooloogi Alfred Brehmi loomaraamatuid, loeb üle Rudyard Kiplingi ja Jack Londoni teoseid, aga ka Ivan Turgenevi „Küti kirju” (1852). Mitu intervjuuküsimustele vastanut loetles omakorda raamatuid, mis on neile olulised olnud: esiteks linnumäärarjad ja käsiraamatud, nt Eerik Kumari (eriti värvipiltidega) määrarjad¹¹ ning Lemming Rootsmäe ja Heinrich Veromani „Eesti laululinnud”¹² (1974); looduskirjandusest nt Johannes Piiperi „Pilte ja hääli Eesti loodusest” (1. tr 1948) ja Kumari „Lindude laht” (1966). Populaarteaduslikest raamatutest nimetati Niko Tinbergeni ja Konrad Lorenzi omi; kõneks tulid Rudo Morici „Jahipaunast” (1955, e k 1972), Gerald Durrelli teosed, Jevgeni Spangenbergi „Looduseuurija märkmed” (1948, e k 1956), Yrjö Kokko „Ungelo tare” (1958, e k 1973)¹³ ja ajakiri Eesti Loodus. Samuti on olulise lugemisvara seas olnud laste- ja noortekirjandus inimese suhetest loodusega: muinasjutud, rahvapärismus,¹⁴ Selma Lagerlöfi „Nils Holgerssoni imeline teekond läbi Rootsi” (1906–1907, e k 1911, 1932 ja Vladimir Beekmani tõlkes 1958), Hugh Loftingi doktor Dolittle’i lood (hakkasid ilmuma 1920, e k alates 1933), James Fenimore Cooperi „Nahksuka jutud”,¹⁵ Jack Londoni erinevad väljaanded, Anna Jürgeni „Sinine lind” (1949, e k 1958), Ernest Seton-Thompsoni „Lugusid loomadest” (1898, e k hästituntud väljaanne 1971) ja „Väikesed metslased” (1903, e k 1933), Vera Tšaplina „Zoopargi kasvandikud” (1955, e k 1959), Richard Rohu „Jutte loomadest” (1951), Jaan Rannapi „Viimane Valgesulg” (1967), Rein Saluri „Linnud” (1981) ja Harri Jõgisalu „Metsapaharet” (1993) ning lasteajakirjade loodusveerud.

Mitu nimetatud raamatut kõneleb keskkonnaprobleemidest – nende juurest võibki teha ülemineku linnuvaatlusega tegelejate isiklikule keskkonnatunnetusele. Nimelt linnuhuviliste tähelepanu köidavad väljas kohatud linnud, nende käekäik, linnustiku muutuste põhjused. Mitu vastanut mainis seega muutusi looduses, vähem linnustikus oma vaatluste põhjal, ehkki kadunud liike ja uustulnukaid nimetati küll – näiteks Eesti viimase siniraa vaatlust,¹⁶ roherähni kadumist, põldtsiitsitaja vähesust, veekogudele ilmunud hõbehaigrut. Lindude vaatlusi seostati pigem teadusuuringutega. Küll aga räägiti vaatlusmaastike ja üldse Eesti looduse muutmise mõnigi kord isikliku kogemuse põhjal, mis vahel oli positiivne, ent enam otsiti sünonüüme kurbuse sõnale (nt katastroof, frustratsioon, trööstitus, katkestus). Mainiti metsaraadamist, sookuivendamise tagajärgi, vanade metsade kadu ja selle nähtavat mõju – „Hiiumaa on ikka järjest rohkem nagu sihuke lapitekk” (E15) –,

¹¹ „[---] kui Kumari ilmus see hall pehme lindude välimäärarja, et siis juba teati, et meie külas on sihuke poiss, linnuhuviline poiss ja sinna külapoodi toodi üks raamat siis müüki, see sai siis loomulikult mulle” (E4).

¹² „Seda raamatut ma olen eluaeg nimetanud enda Piiblik” (E4).

¹³ *Ungelo* – saami k väikekoskel.

¹⁴ „Linnud olid meile vanasti „otsekui omataolised”, kirjutab Hiimäe (2016).

¹⁵ James Fenimore Cooperi tütar Susan Fenimore Cooper (1813–1894) oli oma ajakirjaga *Rural Hours* (Maatunnid, 1850) Ameerika esimene looduskirjanik (Contreras 2021).

¹⁶ Siniraag on jätnud meelde jääva visuaalse jälje siurulinnuna Oskar Kallise vaibakavandil (Lennart Lennuki tähelepanek, vt Talivee, Jänes 2021).

intensiivpõllumajandust (hekkideta, kraavi- ning teeäärsete ribadeta lausalised põlud, kolm silotegu suve jooksul, linde mitte arvestav niitmistehnika), märgalade ja poldrite kadu, linnaroheluse hävitamist, valglinnastumise mõju, maanteetrasside ja ristmike rajamist, kaevandamist jm.

Eestis ei olegi ju kohta, kus põllumajandusmaastikul linnustiku arvukus kasvaks või liigiline mitmekesisus, või metsas; see ei olegi enam võimalik ju. [...] Sellest enam pisar silma ei tule, et näed, jälle oli kevad, kui ma ei kuulnud suurkoovitajat.¹⁷ Ma tean, et nii on. Pigem proovin nüüd täna nii-öelda mõelda, et kuidas saaks teha nii, et see langus pidurdub. (E13)

Intervjuuküsimustele vastanute suhe kohtadega, kus nad liiguvad, oli tihti seotud isiklikult olulise maa- või linnaruumiga, ent seejuures ka teadmistega ökosüsteemi toimimisest (nt arutleti, kuidas leida antud ruumis võimalusi inimese ja looduse sõbralikuks kooseksisteerimiseks). Lindude nägemise eeldus on maastike tundmine ja mõistmine: „[...] kuidas see lindude otsimine on, seda õpid aastate jooksul” (E5). Sarnaselt sellega, et kogukonna maastiku- ja päranditunnetus saab alguse igapäevastest koha kasutamisest (Lindström 2019: 279) ja kohapärimus on keskkonnakommunikatsiooni osa, looduskeskkonnaga suhestumise viis ja dialoogivõimalus (Päll 2022: 209), tekib ka linnuvaatlejail harjunud vaatlusaladega tugev side. Nende maastik ei ole elutu, vaid sinna kuuluvad loomad (ehk linnud kui tiibade ja sulgkattega kahejalgsed selgroogsed loomad) ning seda sageli pika aja jooksul: „[...] mul on iga paiga ajalugu, kümme aastat seda, et ma tean, kes kus pesitseb” (E1). Kohti õpitakse linnupilguga vaagima:

Kuldnokk elab meil siin minu hoovis kaheksakümneaastaste haabade sees. Öönsustes, mitte nendes pesakastides, sest haabade sees on palju öönsusi ja kuniks need haavad ei kuku kuhugi – ma ei ole ka haabade lähedusse midagi ehitanud. Ma näen, et need haavad ükskord kukuvad. Seniks las nad olla, sest nad on nii elu täis, seal puukoristajad möllavad ja kuldnokad, isegi värbkakk käib mul hoovis, vaatab neid auke ja mõtleb, et liiga väiksed on. (E13)

Linnalooduse olulisus (nn looduskeskkonna roll elukvaliteedis, Pikner 2022: 6), selle kadu (rohealade täisehitamine, puude mahavõtmine, asfaltplatsid, vaate või juurdepääsu kadumine mingile loodusobjektile, müra- ja valgusreostuse kasv) või linnalinnustiku muutused tulid intervjuudes samuti esile: „Vanasti oli kalda-pääsukese koloonia selle järve juures seal linnas sees, täitsa müstiline koht” (E12). Osutati, et linn saab hästi planeeritult olla loodussõbralik.

Vihjati võõrdumisele. Looduse tundja suhtub skepsisega rahvusromantilise metsa kasutaja kuvandisse, nn müütilise metsarahva olemasolusse (vt Jonuks,

¹⁷ „[...] noores eas, kui liike tundma õppisin, siis mul jäi väga meelde, kus kohas me seda liiki kuulsime, kus ta igal aastal oli, ja kui tekkisid peas need seosed, et ahaa, nüüd on aprilli keskpaik, koovitaja vist peaks saabuma ja siis sa näed [teda] täpselt sama mäenuki peal kui eelmine aasta” (E13).

Remmel 2020): „[---] kõik kardavad puuki [---] kui ma autot ei näe, et kuidas ma siis seeni korjan [---] enamus küsivad mult, et kas sa karu ei karda [---] Aga põhiliselt see, mida kardetakse, on nii ebaoluline metsas käimisel, et järelikult inimesed ei tunne loodust.” (E1) Ette heideti oskamatus looduses käituda, leiti aga, et kui ei käidaks, kaoks side üldse. Küsisin, mitut linnuliiki eestlased tunnevad. „Kui liigina võtta, siis vares, leevike, valge toonekurg tuntakse ära. Rasvatihast võib-olla teatakse teiste tihaste hulgast, aga ei ole kindel. Ja kägu. Tulebki võib-olla viis.” (E1)

Metsa kadumise pärast ei muretse üksnes kohalikud, vaid on märgatud, kuidas see ehmatab loodusturiste:

[---] tullakse tegelikult meie kotkakaamerate tõttu lõpuks Eestisse loodusretkele, sest Eesti tundub olema selline koht, kus on iga puu otsas kotkas ja iga kotka juures kaamera ja selline tõeline metsik loodus. [---] Ja see pilt, mis siin avaneb, on muidugi hoopis teine. Ja see pettumus, et langid, palgivirnad, isegi kaitsealadel. [---] Põhiline küsimus, et miks te nii teete. Teil on kõik ju olemas, miks te nii teete, mille jaoks? On kümneid näiteid riikidest, kes on selle kõik ära teinud, kahetsevad. Rootsi on hea näide – milline lageraiehüsteeria seal oli 1970.–1980. aastatel. (E13)

Just Rootsi toonasest metsaraadamisest kõneleb sügava murega ka Ekmani „Hundijooks” – nagu praegune metsamajandamine Eestis on jõudnud ilukirjandusse.

Intervjueeritud mainisid nii endi kui ka oma õpilaste keskkonnamurest lähtuvat stressi, seda, kuidas see haavab, „et osade inimesteni ei jõua see üldse kohale” (E14), st paljudele ei lähe loodus üldse korda. Keskkonna kaitsel paneb tegutsema loodusest saadav positiivne elamus: „[---] panen ukse selja tagant kinni ja lähen poole tunni pärast Harjumaa konnakotkaid vaatama, et siis ma ei mõtle enam selle peale [---] mis jama töö on” (E1); „Kotkapesade otsimine on asi, mis on täiesti vabatahtlik [---] Need ongi minu parimad päevad aastas” (E13). Loodusvaatlus areneb aktivismi eri vormideni: alustades vaatlusteabe sisestamisest andmebaasidesse, et majandamis- või kaitsmisotsuste langetamisel saaks liikidega arvestada, kuni oma metsas püsimetsanduse (E6) või puisniitude rajamisega tegelemiseni, vähese või vikatiga niitmiseni: „[---] lasen taimedel õitseda, siis on putukad olemas, ja lindudel ka süüa. Ma ei mõtle siin ainult lindude peale, vaid mõtlen ka putukate peale.” (E6) Samuti tegeletakse populariseerimise ja õpetamisega, ollakse harrastusteaduse eestvedajad. Koos naabritega on ostetud lähikonna raieküps mets, et mitte langi ääres elada:

Mulle ise meeldib mõelda, et ta on selline kogukondlik väike kaitseala. Me ostime ta ju enda kaitseks [---] Aga tegelikult on see selle metsa kaitseks [---] viiekümne aasta pärast on see mets viiskümmend aastat vanem ja kaheksahektariline tollel hetkel siis tugevalt üle saja-aastane mets on looduskaitseline väärtus. (E13)

Tegeletakse nn igäihe looduskaitsega ja tehakse igapäevaselt keskkonnasäästlikke valikuid – „sõidan jalgrattaga, mitte autoga” (E9) –, samal ajal tunnetades, et sellest jääb väheks. Tallinnas on linnuklubi kunagi algatanud Paljassaare hoiuala loo-

mise, mis aitab loodust tutvustada paljudele linlastele (vt ka Pikner 2022). Looduskeskkonda puudutavate otsuste langetamise kohta päritakse aru omavalitsuselt (E11). Säilinud on usk kirjasõnasse: mitu intervjuueeritut on lindudest ja loodusest ka ise kirjutanud, (teadus)artiklitest populaarteadusliku ja ilukirjanduseni.¹⁸ Kunagi loetu võib olla pannud aluse harjumusele lugeda keskkondlikku maailmakirjandust.

Intervjuu küsimustikku koostades ja hiljem vastuseid analüüsides tegime vahet ka sellel, mis on hoolimine ja mis hoolitsemine ehk kas loodushuvi areneb mingit sorti aktivismiks. Hoolimine on seotud teadlikkuse, mõistmise ja murega ehk keskkonnast hooliv isik on probleemidest teadlik ja tema suhtumine seega motiveeritud – see omakorda võib saada tegutsemise eelduseks. Hoolitsemine tähendabki aktiivset tegutsemist, keskkonnahoidu panustamist (vt van den Born jt 2022: 6; vt ka Plath jt 2022).

Mis oleks sellise maastiku määratlus, mis rahuldaks intervjuueerituid? Näiteks „[kotka]klubi eesmärgiks on, et kotkad ja must-toonekurg jääksid ilmestama Eesti maastikku ka tulevikus” (E13; Kotkaklubi). Eesmärgil on kõrge eeldus: põlislaante ja soomassiivide säilimine, arusaam, et linnuhiiglasi ei häirita; rännualade ohutus, keskkonnamürkidest loobumine jm.

Uudiskirjanduse ökoäng

Eesti kirjanikud on varemgi arutlenud liikidevahelise võrdsuse ja loodusmaailma säilimise üle. Jaan Kaplinski (2019a: 49), kes nimetas oma hingelinnuks piiritajat, oli Tiia Toometi sõnul elu lõpul mures pigem teiste kui enda pärast: pisikeste laululinnukeste, mesilaste, liblikate elukeskkonna kadumise pärast (Presnal 2022: 14) – need mured on kajastunud tema esseistikas aastakümneid. Janika Kronberg (2020: 530) on kirjutanud, kuidas linnusilm on Kaplinskil „humanismi ületamine, valulev katse anda võrdne eluõigus kõigile olevustele maal, vees ja õhus – hoiak, mida Kaplinski puhul on nimetatud ka biofiliaks või ökotsentrismiks”, ja osutanud, kuidas Kaplinski inimronk Nestor leiab: „Kui me tahame, et see ilus ja imeline maailm säiliks, on vaja suurt muutust, mida võiks nimetada ka revolutsiooniks. See on revolutsioon, kus inimene kukutatakse looduse kuninga troonilt ja kehtestatakse vabariik, kõigi tundvate olendite vabariik, *Res publica animalium sentientium*.” (Kaplinski 2004: 493) Nestori järgi on linnumaailm kolmemõõtmeline, inimvaim on *quasi*-kolmemõõtmeline (Kaplinski 2004: 492) ja seega soovib ta maailma lihtsustada, mis aga ei jää tagasilöökideta (Kaplinski 2004: 494).¹⁹ Lihtsustamisihast kirjutas ka Rachel Carson (1968: 20).

Kas, millal ja kuidas täheldatakse ilukirjanduses looduskeskkonnaga toimunud muutusi? Pärtna proosaluule kese hargneb vanadest kaevandusmaastikest – „[k]annan südame siseküljel murtud maastikku” (Pärtna 2022: 71) – linnaruumi,

¹⁸ Kritiseeriti ka praeguste loodusteemaliste lasteraamatute tõlke kvaliteeti: „Unilase asemel on unihäär [---] randtiir oli kusagil tõlgitud vist arktika kajakas” (E10), ja osutati, et lind/loom võiks lapse pildiraamatus ikkagi olla selline, kellele anda liiginimi – nii õpib laps midagi.

¹⁹ Ehk on see essee inspireerinud Tõnis Tootsenit.

kirjeldades juhtunut kord metafoori ja sümboli tasandil, sidudes looduskeskkonna ja mälu (Susi, Ojam 2022), teisel õige lihtsalt ja otse: näiteks luuletuses „Kogukonna-aed” tähendab aia asemele autoparkla rajamine ühe rõõmsalt pulbitsenud elukeskkonna kadumist (loomult taas lihtsustamine). Ekmanil ning Tootsenil esindab muutusi eelkõige mets – või õieti selle kadumine. Ekmanil leinab langetatud metsi vana jahi- ja metsamees ning Tootseni minategelasest ahv Ergo satub vahepeal metsa elama, kus ta lageraiet omal nahal kogeb. „Hundijooksus” on ka korduvalt kõne all lindude saatus. Ulf küsib (mõeldes nii inimtegevusele kui ka selle tulemile ehk kliimasoojenemisega tekitatud keskkonnamuutustele):

Kui rändlinnud enam varakevadeti siia ei saabuks, kui nad lõpuks aastatuhandete taha ulatuvast geneetilisest mälust hoolimata ei suudaks lennata üle sõjatoonide ega saaks puhkuseks maanduda aladel, mille suured üleujutused on enda alla matnud, kas neist tuntaks siis puudust? [---] Suitsupääsuke, vainurästas, linavästrik, löoke, punarind – kas inimesed märkaksid nende kadumist? (Ekman 2022: 81)

Ta kahtleb selles, väites:

Liigina pole inimene oma harjumustes ja käitumises püsiv. Ja on üpris kohanemisevõimeline. Suurem osa meist elab juba piirkondades, kus ei ole ei linavästrikke ega punarindu. Juba praegusel ajal pole eriti palju neid, kes oleksid näinud – või kuulnud – laululuikesid, kes puhkavad oma rännakul põhja poole. (Ekman 2022: 81)²⁰

Pärtna (2022: 70) nendib samuti: „[---] maailm jääb vaid märkamatuult vaiksemaks, pisut vähem linnulaulu kevadel, pisut vähem putukasuminat.”

Muutus, kui seda märgatakse, puudutab. „Vivaariumis” on Pärtna lähtunud Aust-raalia keskkonnafilosoofi Glenn Albrechti mõistest *solastalgia*, mis on „segu kurbus-est ja ärevusest ning võib-olla ka masendusest, mida inimene tunneb siis, kui tema tuttav ja kodune keskkond muutub tema jaoks ebakoduseks. See on koduigatsus, mida tuntakse kodust lahkumata.” (Klein, Simm 2020; vt ka Mildeberg 2022) Looduslikult põhjustavad selliseid masendavaid muutusi põuad, maavärinad, metsatulekahjud ja üleujutused, inimesest tulenevad tegurid on sõda, terrorism, lageraie, kaevandamine, kliimamuutused, linnalises keskkonnas ümberehitus jt. Need põimuvad omavahel ja/või põhjustavad üksteist.²¹ Loodusmaastiku tähis kipub kirjanduseski olema kas seal esinevad või sealt puuduvad olevused, nii on Pärtna (2019: 61) kirjutanud meeletutest metsvintidest raielangi kohal või tekkinud katkestustest: „lendorav ei kohta haavavõras / ühtegi teist lendoravat” (Pärtna 2019: 58).²²

²⁰ Ekman kõneleb Rootsist. Ent kas eestlased paneksid tähele, kui kevadel jääks naasmata kägu (nagu on juhtumas Inglismaal)?

²¹ Alates 2014. aastast süütas Vene sõjavägi Ida-Ukraina metsi (vt Environmental Damage...), sõja täiemahulisel puhkemisel 24. veebruaril 2022 avaldus kohene surve Eesti metsale: juba märtsis nõudis Eesti Metsa- ja Puidutööstuse Liit riigimetsas raiemahtude suurendamist (Puidutööstus soovib...).

²² Vt ka Alutaguse rahvusparki rajamise debati kajastust (Parksepp 2021), kus leitakse, et uue lendorava saaks osta ka lemmikloomapoeist.

Kivirähki „Lend Kuule” on näide olukorrast, kus inimestel ongi ükskõik. Sõpru külastav kosmonaut, kes rändab koos hundiga, kohtub järjest isikutega, kes ei märka üldse, et neid ümbritsenud loodus on kadunud, pealegi on nad ise sellesse hoolega panustanud (tapnud, puid maha võtnud, ära õginud). Kivirähki loomingus ei ole posthumanistlik vaatepunkt midagi uut, ent nüüd osutab ta järjekindlalt just inimese (seejuures hundi jaoks täiesti loogikavabadele) vägitegudele. Näiteks:

„Ma tean juhust, kus üks mees katkestas poole noodi pealt lõokese laulu,” jätkas hunt, kosmonaudi sõnadele tähelepanu pööramata. „Lihtsalt pani püssi palgesse ja tulistas. Lõoke ei osanud midagi säärast oodata, tema lendas põllu kohal ja laulis, ta ei olnud mitte kuidagi mehel tee peal ees, isegi kui mees oleks enesele kõrgete kontsadega kingad jalga pannud, oleks ta kenasti mahtunud lõokese alt läbi minema. Aga ei, selle asemel oli tal tarvis lõokese pihta tulistada. „Uskumatu, kui täpne lask!” ütles üks naine, kes mehega koos põllul jalutas. „Otse linnule silma! Ja ta on ju ometi nii tibatilluke! Sa oled hiilgav täpsuskütt, mu kallid!” Ja selle peale mees punastas suurest õnnest ja nad suudlesid. [---]” (Kivirähk 2022: 65–66)

Pärtna kujutatud katkestusele vastab Kivirähkil (2022: 137–138) hundi jutt imekenast emailvesest, kes „oleks hea meelega ka ise poeginud, aga sel ajal hakati juba metsi raiuma ja kõik teised ilvesed lasti maha või siis kolisid nad lihtsalt mujale. See emailves jäi üksi, tal polnud kellegagi paarituda”, nii ta suri lõpuks ainsas püsti jäetud metsatukas nälga.²³

Metsa kujutamine ilukirjanduses kattub mitmes aspektis linnuvaatlejate tähelepanekutega. Näiteks metsast võõrdumist kommenteerib Tootseni (2022: 168) ahv Ergo nii: „Huvitav, et meie inimesed pidasid ahve „metsikuks” ja iseenast „metsarahvaks”, aga kogu kooliaja jooksul ei viidud meid mitte kordagi metsa, mitte üht korda.” Metsaga toimunud muutuste põhjuste kirjeldamiseks sobib „Ahvide pas-teedi” peategelase vaatepunkt samuti hästi. Mets on esialgu võõras ja häiriv, sest „[s]a olid temas väga pisike ja väga üksinda ja väga rumal” (Tootsen 2022: 166). See-eest „[l]inn oli arusaadavus, mis punus oma võrku kõik arusaamatu ning tegi sihilikuks kõik sihitu: pügas segase elurikkuse selgeks ja surnud muruvaibaks, andis puudele metallist jalavõrud, püüdis lilled pottidesse või istutas mustriteks, milleaolisi olin näinud inimeste rahvariietes – nii hakkas tähendusetu lõpuks ometi midagigi tähendama” (Tootsen 2022: 158–159). Niisiis, „mets on loll ja vajab hädasti harimist, vajab majandamist” ja „[l]ageraielank on metsa sünnitusmaja” (Tootsen 2022: 166, 162). Ergo järeldeb: „[---] üks inimene ütles ATVs [ahvide televisioonis] lausa nii, et lage-raied on kõige *loomingulisem* metsamajandamise viis. Jälle õige! Nagu ka kunstnik ei pea täiesti tühja lõuendi ees seistes arvestama mitte ühegi varem tehtud kriipsuga. Aga millegipärast ei öelnud too inimene, et kõige loomingulisem linnaplaneerimise viis on strateegiline tuumalöök.” (Tootsen 2022: 167)

²³ Iha „ennetada ohtu, mis ilvestega kaasneb”, on praegu päevakajaline Vormsil (Riik 2023).

Ulf muretsseb selle pärast, kuidas inimene teeb maailmast „suure mürgise ja lagedaks raiutud koosluse” (Ekman 2022: 164). Ta kahetseb metsade mahavõtmist ja metsapõldude rajamist, meenutades vanaisa säästvat metsandust. Nüüd teab ta:

Kui kuuske maha ei saeta, siis lõpeb tema elu aastakümneid hiljem sellega, et ta murdub ja langeb maha. Pehkib ja uurdub ja kihab putukate elust. Annab toitu torikutele ja teistele seentele. Sammaldele ja samblikele. On tulvil elu, mis pole tema enda elu. Ja siis saab sellest muld, kuhu langevad uued seemned. (Ekman 2022: 108)²⁴

Sarnase näite toob kosmonaudile hunt Kivirähki romaanis (2022: 103). Ahv Ergo tuletab lisaks meelde: „[...] inimene pole oma käega *tekitanud* mitte ühegi puu mitte üht seemet” (Tootsen 2022: 167).

Kaplinski (2019b) on nimetanud paljaks niidetud linna roheliseks kõrbeks. Linnalooduse tundmaõppimine Pärtnal – ehk sellise linna kirjeldus, kus tahaksime elada – toob meelde Yann Marteli romaani „Pii elu” (2001, e k 2005), kus öeldakse, et kui linn tagurpidi pöörata ja seda raputada, kukuks välja tohtu arv loomi ja loomaliike, keda muidu kunagi ei märka.²⁵ Pärtna kirjeldatud märkamine on virgunud koroonaga kaasnenud aja peatumisest linnades, kui „Elava linna” minategelane õppis ümbrust tähelepanelikult jälgima: „Mu vahetu ümbrus ei jaotu enam puudeks, loomadeks ja lindudeks, vaid hõberemmelgaks, kärnkonnaks ja kopraks, võsaülaseks ja kuldtäheks, laulurästaks ja ööbikuks, külmamailaseks ja tiigilendlaseks ja veel paljudeks teisteks, igaühel oma aeg, koht ja iseloom” (Pärtna 2022: 19; vt ka Talivee 2022a).

Kivirähki hunt mainib muu hulgas seda, kui üürike on inimkultuur looduse kõrval: „Sellesama jõe kaldal asus üks rada, mida sead olid kasutanud juba tuhandeid aastaid, siis kui nad vee äärde jooma läksid. [...] Aga siis kolisid siia kanti inimesed, kes ei teadnud ajaloost ega metssigade kommetest midagi ja rajasid just nimelt selle raja peale oma peenrad.” (Kivirähk 2022: 140) Inimese ja looma konfliktis jääb peale inimene, kes targu kõik metssead maha notib. Pärtnal (2022: 63) teatab magamistoa männipuust riidekapp: „[...] antropogeenne mass on ületanud planeedi biomassi. Klaasist teekann vastab kõögist: armutu alkeemik moondab elusolendeid ükshaaval eluta asjadeks.”

Meie antropotseen

Nii näited intervjuudest kui ka värske eesti ilukirjandus toovad esile selle, mida Tiit Maran (2020) on antropotseeni – ehk inimese ajajärgu, kus meie mõju keskkonnale on ülekaalus – üle arutledes küsinud: kas inimesed, kes elavad tehiskeskkonnas,

²⁴ Seda, millest Ulf täpselt räägib, demonstreeris fotode ja graafikute abil Eestimaa Looduse Fondi 2023. aasta metsakonverentsil Rootsi metsabioloog Sebastian Kirppu (2023) ühendusest Skydda Skogen (Kaitse Metsa). Ettekanne on veebis järelvaadatav (<https://www.youtube.com/watch?v=ZgMAVLl8Dcg&t=9850s&feature=youtu.be>).

²⁵ Meenutada võib ka noore karu seiklusi 2022. aasta sügisel Tartus.

üldse tajuvad selle keskkonna mõju loodusele ja kultuurile? Näiteks väitluses metsaraie üle kiputakse leidma, et raiega kaasnev kahju on justkui vältimatu, enesestmõistetav, inimeste äraelamiseks vajalik.²⁶ Intervjuudes arutletakse, mis võiks muuta sellist suhtumist loodusesse, loomadesse, iseendasse ja kuidas seda õppida. Valim oli küll ulatuslike järelduste tegemiseks väike, ent näitas, et küsitletud, kes tegelesid linnuvaatlusega, on õppinud jälgima ja mõtestama ümbritsevat ning püüavad aktiivselt panustada selle hoidmisse nii otseselt kui ka kaude ehk oma igapäevaelus (van den Born jt 2022).

Eeltoodud raamatute loetelu osutas, kuidas looduskirjandusel on eestlaste lugemisvaras olnud oluline koht, mõndagi teost on nimetatud loodushuvi äratajana, ehkki samal ajal võidi kahelda kirjanduse mõjus hilisemas eas. Milliseid loodusest kirjutamise võtteid on aga kasutatud siin käsitletud uudisteostes? Ümbritsevast lugude jutustamist ja just selle praeguse olukorra tutvustamist; antropotsentristliku vaatepunkti ümber arutlemist või inimkesksuse näitamist ootamatu vaatenurga alt; võõrandumisele osutamist; antropotseeni kriitikat; enese ümberpositsioneerimist ja selle käigus kas keskkonnaprobleemidele lahenduste otsimist või ka mitte. Pärtna minategelane valib linna kogemiseks keskkonnasõbralikke vahendeid, kirjutab kogukonnaaiast, lisaks püüab ta linna vaadelda mitteinimese silmadega, mis lähendab teda teistele olevustele linnas. Ekmani peategelane ei leia tükki aega mingit võimalust teha muud kui tekitatud keskkonnakahjudes iseennast süüdistada. Tema lõpuks leitud lahendus konkreetsele keskkonnavaenulikule juhtumile ehk hundi julmale tapmisele vahenditega, millele uhkel loomal ei ole mingit võimalust vastu saada, on midagi kogukonnaliikme kasvatamise taolist.²⁷

Intervjuuküsimustele vastanu E2 leidis, et ohtlik optimism, mis hoiab poliitikutid praegu tagasi otsustavast keskkonnakaitsest, põhineb semantilisel eneselohutusel: looduskatastroof alles hakkab juhtuma kunagi tulevikus, ei teadvustata, et kuues massiline väljasuremislaine ja kliimamuutused on juba käes.²⁸ Eestis ei torka viimase mõjud tõepoolest veel silma nii, nagu neid 2022. aasta suvel võis tajuda metsatulekahjude suitsuvines kõrbevas Lääne-Euroopas. On aga kirjanikke, kes oskavad seoseid märgata. Pärtna (2022: 70) täheldab: „Üues erakorraline talvesoojus, detsembripühapäeva lõpp, eksponentsiaalse kasvufaasi absurdne ja vaevutajutav laialiplahvatus.” Ta esitab ka ähvardavaid tulevikuvisiioone (nt Pärtna 2022: 66–67).

²⁶ Ometi hukkus 2018. aasta kevadsuvel raiehäiringute tõttu erametsades minimaalselt umbes 84 000 ja 2017. aastal 71 100 linnupoega (Mägi 2019: 21; 2021). Ökoloog Asko Lõhmus on teinud Sirbis aastatel 2017–2021 kokkuvõtteid metsapoleemika hetkeseisust (vt Lõhmus 2021b).

²⁷ Ekmani peategelane meenutas mitmeti Epp Annuse romaani „Tere, Aleksander” (2021) minajutustajat, kes elab tulevikus, kus keskkonnasõbralikes lahendustes on nii mõndagi saavutatud (vt ka Talivee 2022b). Tal on ka ühisjooni Tokarczuki peategelasega: mõlemad võtavad kasutusele konkreetsed meetmed. Annuse romaan väärrib siin nimetamist kui samuti keskkonnamõttesse süüvija, samuti tuleks nimetada Triin Paja luulekogusid ja Vahur Afanasjevi viimast raamatut „Rail Baltic” (2022).

²⁸ On võimalik võrrelda, kuidas kommenteerib meedias jääkarude tulevikku spetsialist (vt Eelrand 2022) ja kliimaaktivismi kritiseerija (Espak 2022). Peeter Espak ignoreerib siinse elaniku olulist panust või vastutust, jättes selle kellelegi teisele (teadusele, tehnikale vms).

Kivirähki hunt viib kosmonauti ühest lootusetust paigast teise, Tootseni ahv on pagendatud üksikule saarele.

Keskkonnaprobleemidega suhestumiseks ja lahenduste otsimiseks tõid intervjueeritud esile võimalusi eri tasandil alates teavitusest²⁹ ja sellest, mida kohe teha võiks, leides, et algatuseks polekski palju vaja: kohandada raieviise elustikule sobivaks või lausalise põllu tegemise asemel jätta „puuribad” (E1).³⁰ Lootus vaheldus küll pessimismiga: „[---] väga kurb, et me siin proovime tihaste toitmiseega tõsta teadlikkust, aga suured otsused tulevad kuskilt ja sõidavad kõigest üle” (E13; hiljutiste loodus- ja kultuuripärandi konfliktide kohta vt Jonuks jt 2022),³¹ või ka: „[---] proovisime igatepidi, aga nüüd vaatad tagasi ja mõtled, mis sellest kõigest kasu oli [---] aga siis lähedki, otsid uue kotkapesa üles, ja vähemalt need hektarid jäävad kaitse alla, ja see mets jääb püsti. Tilkhaaval võib-olla enda jaoks, enda sees kompenseerimiseks, et ma midagi vähemalt suudan teha, mis mõjutab päris elu.” (E13)

Intervjueeritud linnuvaatlejad ei rääkinud endast ega kellegi nimel: nad võtsid enamjaolt sõna kellegi **pärast**, kellest hoolivad ja kelle suhtes positsioneerivad end enamasti üpris posthumanistlikult (aeg-ajalt tekib intervjuudes inimkeskne vaatepunkt pigem kõnekujundi tasandil; ei olda aga sentimentaalne, loodust ei romantiseerita). Mure ei ole kirjanduses (kus toodud näited on samuti pigem teravad) ega päriselus midagi sellist, mida võiks nimetada hüsteeriaks.³² Sarnaselt on tõsine, päevakajaline keskkonnamure jõudnud eesti ilukirjandusse, seda avardades ja üldistades ning vajadusel keerates pea peale harjumuspärase vaatepunkti (nt Tootseni ja Kivirähki loomjutustaja), pisendamata inimese rolli ja vastutust nende murede tekitajana – kõik algab pisiasjadest, päädib aga kogu maailma mõjutavate halbade otsustega.³³ Pärtna mitmetasandiliselt aega ja ruumi süveneva proosa-luulekogu läbivaid jooni on olukorra lugejani toomine („Planeedi kitsas majas peamiselt meie ise ja need, kelle oleme kodustanud. Teised ümberringi märkamata kadumas ja kui nad kaovad, ei tule ükski neist me juurde tagasi”, Pärtna 2022: 52), seejärel lahendustele mõtlemine, keeldudes sööstmast hukatusse (Susi, Ojam 2022: 25).

Kirjandus võib ehk siiski olla oluline loomistegu. 2021. aasta ilmus Austraalia kirjaniku Charlotte McConaghy romaan „Once There Were Wolves” („Kord elasid siin hundid”), mis jutustab hundipopulatsiooni taastamise kaudu Põhja-Šoti mägismaal kogu maailma üksteisega seotud ökosüsteemidest ja inimvägivallast

²⁹ Ka Carsoni „Hääletu kevad” ei propageerinud pestitsiidide otsest keelustamist, vaid nende hoolikat katsetamist ja teadlikku kasutamist, mis erines senisest põletatud maa poliitikast, mille tagajärjed olid sageli katastroofilised (Atwood 2012).

³⁰ Teadlaste väljapakutud säästva püsimetsanduse kohta vt Mägi 2019; sealt leiab ka uuringute kokkuvõtte.

³¹ 2022. aasta keskkonnakirves anti vabariigi valitsusele (Keskkonnategu ja keskkonnakirves).

³² *Kliimahüsteeria* on populistlike poliitikute kõnekujund.

³³ Osutan korra veel Tootseni (aga ka Carsoni ja Kaplinski ning vähemalt ühe linnuvaatleja) näitele selle kohta, kuidas loodus on metsik ja hirmutav nähtus, mida tuleb iga hinna eest korras-tada. Seda võivad esindada kas või võililled: Susan Luitsalu romaan „Ka naabrid nutavad” (2019) kirjeldab äärelinnaaedade harimistehnikaid, kus pidevalt murutraktori sadulas istuv Toomas saab abikaasalt hüüdnime Murukeppija.

(seejuures ka kodusest). Huntide taasasustamine saab teoks kogukonna teavitamise, tagasi tulnud liigiga harjumise ja teadmistest lähtuva loodushoidliku ühis-tegevuse toel. Ka Inglismaal on elurikkuse taastamisel abi otsitud kirjandusest: kujutatakse seda protsessi, et maandada pingeid looduskaitse ja põllumajanduse vahel (Marland 2021), tutvustatakse liike neist ilukirjanduslikke käsitlusi kirjutades (Smallman 2021).

Vana Ulf leidis küll, et teadmised rõõmu ei too, mõeldes 1903. aastal Nobeli keemiaauhinna pälvinud Svante Arrheniuse peale, kes uuris fossiilkütuste kasutamise mõju kliimale (Ekman 2022: 169). Linnuvaatlejad uskusid aga, et eriti noorte loodusharidus ja keskkonnateadlikkus annab lootust: „[---] lapsed kasvatavad ju tegelikult oma vanemaid [---], muudavad oluliselt rohkem täiskasvanuna seda maailma kui praegused täiskasvanud” (E5). Aga kiire on nii mõistmise kui ka tegutsemisega: „[---] ükskõik mis inimesel, kas ta on looduse n-ö kurjasti kasutaja või kaitsja, puudub suhteliselt sihuke pikem ajaperspektiiv” (E8). Kirjandus on üsna otsekohene: seiklused Suure Halli Hundiga osutavad, mis juhtub siis, kui me ei leia hetke, et loodusega toimuvat mõista. Proosaluulevormis oleks see „[h]ävinud kodud, kodumetsad, elupaigad, murtud maastik, mis murdis südame” (Pärtna 2022: 72) – ehk siis kõigepealt harjuksime olukorraga, kus pole teisi loomi (veel kord, inimene on ka loom), kirjutaksime veelgi raamatuid kadunud lindudest ja loomadest, aga mis saab edasi? Mina tahaksin, nagu siin tsiteeritud kirjanikud ja linnuvaatlejad, et selle asemel mõistaksime ja tegutseksime. Ka kontoriaknaid saab projekteerida nii, et rändlinnud nende vastu ei pörka.

Artikkel on valminud Horisont 2020 teadusuuringute- ja innovatsiooniprogrammi projekti „EnviroCitizen” (grant nr 872557) raames ning seda on toetanud ka Eesti Teadus-agentuuri rühmagrant PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad”. Nõuannete eest võlgnen tänu anonüümsele retsensendile, toimetaja Brita Meltsile ja ornitoloog Riho Marjale. Täna südamest kõiki intervjuuküsimustele vastanud ning Eesti linnuhuviliste organisatsioone: Eesti Ornitoloogiaühing, Estbirding, Kotkaklubi, Tallinna Linnuklubi.

VEEBIVARAD

Kotkaklubi. <https://www.kotkas.ee/>

Mikussaar, Tarmo (koost) 2022. Metskurvits. Aasta lind 2022. [Lühifilm.] – <https://eoy.ee/metskurvits/film>

KIRJANDUS

Atwood, Margaret 2012. Rachel Carson's Silent Spring, 50 years on. – Guardian 7. XII. <https://www.theguardian.com/books/2012/dec/07/why-rachel-carson-is-a-saint>

Carson, Rachel 1968. Hääletu kevad. Tlk Ain Raitviir. Tallinn: Valgus.

Cherry, Elizabeth 2019. For the Birds: Protecting Wildlife through the Naturalist Gaze. New Brunswick: Rutgers University Press.

- Contreras, Clara 2021.** Women Writing Birds. Pioneering American Ornithologists of the 19th Century. Virtuaalnäitus. <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/women-writing-birds>
- Cresswell, Tim 2022.** Writing (new) worlds: poetry and place in a time of emergency. – *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, kd 104, nr 4, lk 374–389. <https://doi.org/10.1080/04353684.2022.2113551>
- Eelrand, Helen 2022.** Tallinna loomaaia direktor: Jäakarude tulevik on tume. – *Delfi* 24. XII. <https://lemmikloom.delfi.ee/artikkel/120118720/tallinna-loomaaia-direktor-jaakarude-tulevik-on-tume>
- Ekman, Kerstin 2022.** Hundijooks. Tlk Aet Varik. Tallinn: Varrak.
- Environmental Damage in Eastern Ukraine and Recovery Priorities 2017.** Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine. https://fsr.org.ua/sites/default/files/imce/environmental_damage_in_eastern_ukraine_and_recovery_priorities_2.pdf
- EOÜ ajalugu.** – Eesti Ornitoloogiaühing. <https://www.eoy.ee/ET/20/43/ajalugu>
- EOÜ ornitofenoloogilised vaatlused.** – Eesti Ornitoloogiaühing. <https://www.eoy.ee/ET/13/14/fenovaatlused>
- Espak, Peeter 2022.** Kliimakatastroof või usumüsteerium? – *Err.ee* 10. XII. <https://www.err.ee/1608815473/peeter-espak-kliimakatastroof-voi-usumusteerium>
- Farmland bird indicator, 1915–2019.** <https://www.clo.nl/en/indicators/en1479-farmland-birds>
- Grigorjeva, Sveta 2022.** Kuidas jääda maha väljasuremise võidujooksus? – *Sirp* 18. XI, lk 9–10.
- Haraway, Donna 2008.** When Species Meet. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hiimäe, Mall 2016.** Väike linnuraamat rahvapärimusest. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Hiimäe, Mall 2021.** Väike loomaraamat rahvapärimusest. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Jonuks, Tõnno; Päll, Lona; Rimmel, Atko; Kadakas, Ulla 2022.** Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 156–183. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22112>
- Jonuks, Tõnno; Rimmel, Atko 2020.** Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>
- Jørgensen, Finn Arne; Jørgensen Dolly 2021.** Citizen science for environmental citizenship. – *Conservation Biology*, kd 35, nr 4, lk 1344–1347. <https://doi.org/10.1111/cobi.13649>
- Kaplinski, Jaan 2004.** Ornitofilosoofia. Ronk Nestori märkmeid. – *Looming*, nr 4, lk 491–508.
- Kaplinski, Jaan 2019a.** Latsepõlve suve. Võru: Võro Instituut.
- Kaplinski, Jaan 2019b.** Roheliste kõrbete aeg. – *MAJA*. Eesti arhitektuuri ajakiri, nr 95, lk 40–45.
- Keskkonnategu ja keskkonnakirves.** – Eesti Keskkonnaühenduste Koda. <https://eko.org.ee/tegevus/keskkonnategu-ja-keskkonnakirves>
- Kirpu, Sebastian 2023.** Rootsi metsa ökosüsteem peale 60. aastat lageraiepõhist majandamist. – *Eestimaa Looduse Fond. Metsakonverents 1. II*. <https://elfond.ee/metsakonverents/otse>
- Kivirähk, Andrus 2022.** Lend Kuule. Tallinn: EKSA.

- Klein, Mari; Simm, Janno 2020. Kirjanduspreemia nominent Maarja Pärtna: eesti luule ei seosta ennast globaalsete protsessidega. – ERR-i kultuuriportaal 10. III. <https://kultuur.err.ee/1061968/kirjanduspreemia-nominent-maarja-partna-estli-luule-ei-seosta-ennast-globaalsete-protsessidega>
- Kronberg, Janika 2020. Linnuhingega mehe mälestused. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 528–531.
- Lindström, Kati 2019. Universal heritage value, community identities and world heritage: Forms, functions, processes and context at a changing Mt Fuji. – Landscape Research, kd 44, nr 3, lk 278–291. <http://doi.org/10.1080/01426397.2019.1579899>
- Luitsalu, Susan 2019. Ka naabrid nutavad. Tallinn: Rahva Raamat.
- Lõhmus, Asko 2021a. Lage- ja harvendusraiate esmane mõju haudelinnustikule. – Hirundo, nr 2, lk 1–19.
- Lõhmus, Asko 2021b. Metsapoleemika viiendal aastal tehti mets puust ja punaseks. – Sirp 22. X, lk 4–6; <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-viiendal-aastal-tehti-mets-puust-ja-punaseks/>
- Lõhmus, Asko 2023. Teadlase vaade. Isegi linnud räägivad meile sellest, mis metsadega toimub. – Postimees 30. I. <https://teadus.postimees.ee/7702169/teadlase-vaade-isegi-linnud-raagivad-meile-sellest-mis-metsadega-toimub>
- Lõhmus, Asko; Mutt, Mihkel 2023. Asko Lõhmus: sellist äärmuslikku antropotsentrismi poleks Mihkel Mutilt oodanud. – Postimees 6. I. <https://arvamus.postimees.ee/7685808/arutelu-asko-lohmus-sellist-aarmuslikku-antropotsentrismi-poleks-mihkel-mutilt-oodanud>
- Maran, Tiit 2020. Antropotseen: inimese ajajärk. – ERR-i teadusportaal 21. V. <https://novaa-tor.err.ee/1092578/antropotseen-inimese-ajajark>
- Maran, Timo 2021. Kuidas mõista looduskultuuri? – Sirp 11. VI, lk 32–34.
- Maran, Timo; Tüür, Kadri (toim) 2005. Eesti looduskultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Marja, Riho; Elts, Jaanus 2022. Metskurvitsad (*Scelopax rusticola*) saavad Eestisse varem kui 100 aasta eest. – Hirundo, nr 1, lk 17–27.
- Marja, Riho; Nellis, Renno 2018. Perioodil 1984–2017 põllulindude arvukuse muutus Eestis ning selle seos põllumajanduse ja kiskjatega. – Hirundo, nr 1, lk 49–68.
- Marland, Pippa 2021. Rewilding, wilding, and the New Georgic in contemporary nature writing. – Green Letters. Studies in Ecocriticism, kd 24, nr 4, lk 421–436. <https://doi.org/10.1080/14688417.2021.1948438>
- Mildeberg, Saara 2022. Solastalgia. – Müürileht, nr 115, veebruar, lk 25.
- Mägi, Marko 2019. Kevadsuviste raiete võimalik mõju metsalindudele ja seda leevendavad meetmed. Tartu: Keskkonnaministeerium.
- Mägi, Marko 2021. Kevadine raie viib metsalinnu hukule. – Sirp 9. IV, lk 40–41.
- Mägi, Marko; Kuusk, Indrek; Sepp, Tuul; Rosenväld, Raul 2021. Metsalindudel ei lähe hästi. Raierahu nõudmine pole omavoli. – Eesti Päevaleht 1. VI, lk 3.
- Nellis, Renno; Volke, Veljo 2019. Metsalindude arvukuse muutused perioodil 1983–2018. – Hirundo, nr 1, lk 63–80.
- Olev, Aivo; Alumäe, Tanel 2022. Estonian Speech Recognition and Transcription Editing Service. – Baltic Journal of Modern Computing, kd 10, nr 3, lk 409–421. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2022.10.3.14>

- Paal, Jaanus 2020.** Trepist üles, trepist alla... Tartu-Kivatšü-Podgorica 1973–2018. Tallinn: Postimees Kirjastus.
- Parksepp, Anette 2021.** „Lendorav maksab lemmikloomapoes 600 dollarit.” Riik arutab Alutaguse rahvuspargi laiendamist. – Eesti Päevaleht 7. IV, lk 18–19.
- Pikner, Tarmo 2022.** Poliitilised ökoloogiad ja antropotseen urbaansuse pingeväljade maastikes. – Mäetagused, nr 84, lk 7–36. <https://doi.org/10.7592/MT2022.84.pikner>
- Plath, Ulrike; Talivee, Elle-Mari; Tüür, Kadri; Annist, Aet 2022.** Loodusmõttest aktivismini: Saateks keskkondluse erinumbrile. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 30, lk 5–23. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>
- Potisepp, Kaisa 2023.** Kirjanik Tõnis Tootsen oma uuest teosest: ahvid ei ole nii võimuahned kui inimesed. – ERR-i kultuuriportaal 11. I. <https://kultuur.err.ee/1608846694/kirjanik-tonis-tootsen-oma-uuest-teosest-ahvid-ei-ole-nii-voimuahned-kui-inimesed>
- Presnal, Sirje 2022.** Enda surma Jaan ei kartnud. Ta tundis, et maailm liigub katastroofi poole. – Õhtuleht 29. X, lk 14–15.
- Puidutööstus soovib toormepuuduse korvamiseks raiemahu suurendamist.** – Err.ee 10. III 2022. <https://www.err.ee/1608527038/puidutoostus-soovib-toormepuuduse-korvamiseks-raiemahu-suurendamist>
- Päll, Lona 2022.** An ecosemiotic dimension of folklore: Reframing the concept of place-lore. – Sign Systems Studies, kd 50, nr 2–3, lk 185–216. <https://doi.org/10.12697/SSS.2022.50.2-3.01>
- Pärtna, Maarja 2019.** Vivaarium. Tartu: Elusamus.
- Pärtna, Maarja 2022.** Elav linn. Tartu: Tedretäht.
- Rattasepp, Silver 2012.** Loomad antropoloogilises masinas. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 69–77.
- Reitsak, Marju 2023.** Rootsis plaanitakse küttida iga kuues hunt. Jahimehi kahtlustatakse poliitilises lobitöös ja hundivihas. – Maaleht 4. I. <https://maaleht.delfi.ee/a/120123400>
- Riik, Marvel 2023.** Kas küttida võib? Eesti väikesaarel kondavad hoovides ilvesed. – Õhtuleht 15. I, lk 6.
- Rohegeenius 2022.** Vastulause: Eesti Jahimeeste Selts levitab huntide kohta valeinfot. – Rohegeenius 2. XI. <https://rohe.geenius.ee/rubriik/zoo/vastulause-eesti-jahimeeste-selts-levitab-huntide-kohta-valeinfot/>
- Rootsi, Ilmar 2011.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/18703>
- Saar, Sandra 2022.** Mürgid ja raie vähendavad Eesti linnuliikide arvukust. – ERR-i teadusportaal 7. XI. <https://novaator.err.ee/1608780853/murgid-ja-raie-vahendavad-eesti-linnuliikide-arvukust>
- Sepper, Mari-Liis 2016.** Loomade õigused on sotsiaalse õigluse osa. – Sirp 25. XI, lk 12–13.
- Smallman, Steve 2021.** The Mysterious Bird in the Moonlight. University of Leeds: Land Lines Publishing.
- Soovik, Ene-Reet 2022.** The Estonian forest and poetic scrutiny: Jaan Kaplinski's Walks through the Forest. – The Northern Forest = La forêt nordique. Toim Sara Bédard-Goulet, Daniel Chartier. Tartu–Montreal: University of Tartu Press, Imaginaire Nord, lk 233–257.
- Susi, Joosep; Ojam, Indrek 2022.** Suitsu nurk XVIII – Maarja Pärtna „Süvik”. – Sirp 2. XII, lk 24–25.

- Talivee, Elle-Mari 2022a.** Kuulake libahunti. – *Looming*, nr 11, lk 1584–1586.
- Talivee, Elle-Mari 2022b.** Rohkem päikesepunki! – *Sirp* 7. X, lk 35.
- Talivee, Elle-Mari; Jänes, Marin 2021.** Lind arhiivis ja muuseumis. Virtuaalnäitus. <https://www.utkk.ee/naitused/lind-arhiivis-ja-muuseumis>
- Tokarczuk, Olga 2020.** Aja oma atra läbi koolnute kontide. Tlk Hendrik Lindepuu. Halliste.
- Tomberg, Jaak 2019.** N. Katherine Haylesi posthumanistlik vaade digitaalsele kirjandusele. Saatesõna tõlkele. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 23, lk 176–179. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23.14805>
- Tootsen, Tõnis 2022.** Ahvide pasteet. Ühe ahvi mälestusi ja mõtteid. Luhametsa: Kaarnakivi seltsi kirjastus.
- Tüür, Kadri 2017.** Semiotics of Nature Representations: On the Example of Nature Writing. (Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis 25.) Tartu: University of Tartu Press. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/56524>
- Van den Born, Riyan J. G.; Ganzevoort, Wessel; Talivee, Elle-Mari; Laksfoss Cardozo, Ann Elisabeth; Ábrán, Ágota; Villanueva-Romero, Diana; Contreras, Clara; van der Wal, René; Lundquist, Elin 2022.** Love, learning and care for birds: Ornithological citizen science as a pathway to environmental citizenship. – Researchgate. https://www.researchgate.net/publication/361448256_Love_Learning_and_Care_for_Birds_Ornithological_citizen_science_as_a_pathway_to_environmental_citizenship
- Varik, Aet 2022.** Järeldõna. – Kerstin Ekman, Hundijooks. Tlk A. Varik. Tallinn: Varrak, lk 193–199.
- Velsker, Mart 2020.** Meie aja võõras. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 422–425.

Elle-Mari Talivee (sünd 1974), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), Tallinna Ülikooli teadur, ellemari@utkk.ee

Concerns and breaking points in natureculture: Our anthropocene

Keywords: 21st century literature, eco-fiction, citizen science, ornithology

The article compares birdwatchers' experience of nature with the natural environment as conveyed in literary fiction. The source materials comprise, first of all, interviews conducted with (mostly amateur) Estonian birdwatchers and, secondly, contemporary Estonian and Swedish literary fiction: Maarja Pärtna's prose poetry collection "The Living City" (*Elav linn*, 2022), Andrus Kivirähk's book "Flight to the Moon" (*Lend Kuule*, 2022), Tõnis Tootsen's novel "Pâté of the Apes: One Primate's Thoughts and Memories" (*Ahvide pasteet*, 2022) and Kerstin Ekman's novel "The Wolf Run" (*Löpa varg*, 2021; Estonian translation 2022). The focus is on whether and how the concerns of nature observers relate to anxiety about changes in the natural environment as expressed in contemporary literature. Amateur environmental

science projects aim to draw attention to concerns about the natural environment and climate change and thereby strive for a smaller personal environmental impact. Eco-fiction, in turn, puts environmental issues into words, setting them into a fathomable, although perhaps altogether unexpected scale: hence, eco-prose and -poesy are essential ways of perceiving that also serve to interpret the ongoing changes.

Environment-oriented literary culture has responded to issues with the natural environment before. Now, too, it can be concluded that environmental concerns have made a forceful entry into literature. All of the above-mentioned authors have found their unique way of conceptualizing our home in an era of environmental crises. Their recently published works tell stories about our surroundings and interpret the present situation; they discuss the anthropocentric viewpoint or depict the human focus from an unexpected perspective; they draw attention to our alienation from nature; they reposition the reader and thereby seek solutions to environmental issues. Among other things, they highlight environmentally friendly ways of living and experiencing the world or look at the world through non-human eyes, thus bringing the narrator closer to other forms of being. The writers share with bird-watchers the post-humanist idea of the equality of species as well as a sharp eye for their subject.

Elle-Mari Talivee (b. 1974), PhD, Estonian Academy of Sciences, Under and Tuglas Literature Centre, Senior Researcher (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn); Tallinn University, Research Fellow, ellemari@utkk.ee

Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloolistes tekstides

KATRE KIKAS

Moderniseeruv loodusekäsitlus

Moderniseerumisprotsess mõjutas XIX sajandi inimese elu mitmel tasandil. Muu hulgas tõi see kaasa inimese ja looduse suhte teisenemise. Modernne suhtumine loodusesse väljendus üldiselt kahel moel: esiteks tähendas see loodusteadusliku maailmapildi levitamist, teiseks looduse estetiseerimist kunstis ja kirjanduses. Kui esimene viis rõhutab inimese ja looduse vahelist erinevust, samal ajal ka suurt erinevust loodusteadusliku ja varasema – religioosse – maailmapildi vahel, siis teine justkui üritab seda ületada. Ka Eestis võib XIX sajandi teisel poolel näha mõlema pooluse olemasolu. Ühelt poolt jõudsid eestlasteni valgustajate vahendusel esimesed teadmised nii loodusteaduslikust maailmapildist kui ka uuematest maaharimisviisidest, teiselt poolt tõi rahvuslik ärkamine kaasa rahvusromantilise lüürika, mis muuhulgas hõlmas enese rahvusliku identiteedi väljendamist looduskujundite kaudu. Loodusteadusliku maailmapildi jõudmist eesti talurahvani on põhjalikult käsitlenud Vello Paatsi (2003), uute maaharimisviiside, eeskätt aiapidamise levikut on kirjeldanud Anneli Banner (2019). Mõlemad rõhutavad, et ehkki uudsete ideede esimesed propageerijad olid baltisakslased, siis XIX sajandi keskpaigas võtsid selle rolli üle rahvusliku liikumise juhtfiguurid (Paatsi 2003: 43–46; Banner 2019: 106–108). Paatsi tõstab eriliselt esile Friedrich Reinhold Kreutzwaldi ja Carl Robert Jakobsoni tegevust: nii Kreutzwaldi toimetatud ajakiri *Ma-ilm* ja mõnda, mis seal sees leida on (1848–1849) kui ka Jakobsoni välja antud lugemikud ning käsiraamatud (nt „Teadus ja Seadus põllul”, 1869) tutvustasid loodusteaduslikku maailmapilti nii teoreetilisel kui ka praktilisel tasandil (Paatsi 2003: 33–35). Banner aga toob välja, et mitmed rahvusliku liikumise eestvedajad avaldasid praktilisi juhiseid aiapidamiseks (nt Jakob Kõrvi „Tarviline õpetus Maja-aia pidamisest”, 1881; Ado Grenzsteini „Elumaja ehe”, 1891) ning rõhutasid aia loomist kui üht olulist osist rahvuse edenemises. Bannergi (2019: 106) tõstab esile Jakobsoni, kes aianduse propageerimise kõrval rajas oma tallu esindusliku puuviljaaia koos puukooliga.

Ea Jansen on välja toonud, et rahvusliku ärkamisega kaasnes Eestimaa looduse ilu ülistamine aja- ja ilukirjanduses. Selline lähenemine loodusele lähtus sageli saksa romantikute eeskujust, kuid sellele lisandus idee loodusest kui eestlaste raske ajaloo tunnistajast (Jansen 2004: 15–16). Örne Kepp (2006: 296–297, 2011: 41–42, 49–50) on märkinud looduskujundite olulisust Eestimaa kui omaette aegruumi kaardistamisel ning rahvusromantilise loodusluule religioossust: sagedased on viited maa, mulla vm pühadusele. Samuti täheldab ta, et ehkki selline luule ülistab romantilise luule eeskujul ka metsikut loodust, on Eestis võrdlemisi sage talumaa

ilu (praktilise maakasutuse) esiletoomine (Kepp 2006: 297). Ehkki loodusluules leidub viiteid metsikule loodusele, oli rahvusliku ärkamise aegse eestlase identiteedi taustaks pigem kultuurmaastik. See läheb kokku Tõnno Jonuksi ja Atko Rummeli (2020) väitega, et idee eestlastest kui metsarahvast pärineb XX sajandist, samal ajal kui varasemas kultuuris ei kuulunud mets nii tugevalt rahvusliku identiteedi komponentide hulka. Muu seas märgivad nad, et isegi metsa ja loodust positiivselt hindavad romantikud eelistasid kultuuristatud loodust metsikule (Jonuks, Rummel 2020: 463).

Siiski on oluline, et moderniseerumise mõiste viitab protsessile ehk millelegi, mis on alles kanda kinnitamas. Madis Arukask (2007: 11–12) on tabavalt nimetanud XIX sajandit Eestis nii siirdeperioodiks kui ka lahtiste võimaluste ajaks ning märkinud, et sellistes tingimustes kerkib esile „dilemmasid ja paratamatuid kokkuleppeid, mille osapoolteks ei tarvitse olla vaid rühmitused ja parteid, vaid mille rindejooned võivad minna ka läbi üksikisikute”. Ta toob esile vajaduse uurida, kuidas konkreetset üksikisikut selles ajas oma valikuid tegid. Ka soomlaste modernsuskogemust uurinud Kati Mikkola (2007: 316) toonitab progressi mittelineaarsust ning erinevate vaadete koosseksisteerimist nii ühes ajas kui ka isikus: üks inimene võib teatud uued nähtused omaks võtta, samal ajal välistades need, mida ta „tajub ohuna oma sotsiaalsele positsioonile ja ideaalidele”. Modernsust põhjalikumalt uurinud Pertti Anttonen (2005: 44–45) ja Bruno Latour (2014: 83–87, 121–127) rõhutavad, et modernne soov kõike uuendada ei realiseeru kunagi täielikult – ikka tekib nostalgia kaduma määratu järele ning ühes ajas on koos erinevatest aegadest pärinevad ideed.

Ka Eesti XIX sajandi teise poole uurimisel on vaja tähele panna, et ehkki sel ajal võib rääkida uutest loodusega suhestumise viisidest, olid need sageli põimunud varasematega, mille hulgas on olulisim religioosne suhestumisviis, mis käsitleb kõike elavat jumala looduna (religioosse tõlgendustasandi püsimisele juhivad tähelepanu ka Jonuks, Rummel 2020: 463). Mõistmaks seda, kui hübriidne ja mitmeplaaneline oli tolleaegne suhtumine loodusesse, võib vaadata Jakobsoni lugemikke, kus on läbi-segi erinevad tõlgendustasandid. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” esimese köite 7. osas „Rohu aias” on kõrvuti praktilised juhised õunapuude pookimiseks ja kahjurite eest kaitsmiseks, jutuke laste huvist õunapuude kasvatamise vastu ning populaarteaduslikud kirjutised vihmaussist, teost ja mesilastest (Jakobson 1867: 67–75). 9. osas „Rohelises metsas” on kõrvuti populaarteaduslikud kirjutised erinevatest lindudest, metsakahjuritest, samblast ning luuletused looduse ilust (nii rahvuslikus kui ka religioosses võtmes) ja „Kalevipojast” võetud lõiguke „Kalevipoead linnu ajamise peal” (Jakobson 1867: 85–94). Lugemiku 24. osas „Taeva lautus” on populaarteaduslikud kirjutised maakerast, valgusest, päikesest, kuust, varjutustest ja muust, nende vahel on aga mitu romantilis-religioosset luuletust ning Kreutzwaldi muinasjutt „Vaskjala silla piiga” (Jakobson 1867: 224–232). Kohati on tekstidki mitmeplaanelised: näiteks jutt maakerast algab vägagi modernse võrdlusega selle vahel, mida arvasid maa kuju kohta muistsed rahvad ning mida arvavad kaasaja teadlased; uusimate teaduslike lähenemiste tutvustamisele järgneb aga (selgelt eelmodernne) religioosne kokkuvõte:

Aga keegi ei või Jumaliku väge ära mõista, kes seda suurt kera kui oma armu kätte peal kannab ja iga ühe taimekesele tema peal kastet ja sigidust annab, ning iga sündinud lapsukesele elavat õhku ninasse. Arvatakse, et tuhat miljon inimeisi korraga maa peal elavad ja taeva Isast toidetud saavad. (Jakobson 1867: 225)

Rahvalikud kirjutajad Märt Siipsen ja Paulus Paurmann

Valisin loodusse suhtumise mitmeplaanilisuse näiteks just Jakobsoni lugemiku, kuna ühelt poolt on see teos, mida omas ajas laialdaselt loeti, ent teiselt poolt on seda retrospektiivselt esile tõstetud esimese uusaegset loodusetunnetust propageeriva kooliraamatuna (Paatsi 2003: 83; Tork 1935: 218–220). Võib olla üsna kindel, et selle tekstiga olid tuttavad ka need kaks XIX sajandi keskpaigas sündinud meest, kelle suhet loodusega vaatlen käesolevas artiklis nende omaelulooliste tekstide põhjal. Vaatluse all on Märt Siipseni aastatel 1896–1897 peetud päevik „Päevased juhtumised” (EKM EKLA, f 169, m 133) ning Paulus Paurmanni aastal 1891 kirjutatud elulugu „Paulus Paurmani elu lugu” (EKM ERA, H II 37, 201/32). Tarvastu kihelkonnas sündinud Märt Siipsen (1846–1916) pidas päeviku kirjutamise ajal Rõuge kihelkonnas Oina vesiveskit, Jõhvi kihelkonnas sündinud Paulus Paurmann (1850–1903) kirjutas oma eluloo, töötades Lilienbachi mõisas (Jamburgi maakonnas) asunikekoolis ja pidades samal ajal kodumaal talu. Olen nii Siipseni kui ka Paurmanni omaelulooliste kirjutistega varem põhjalikumalt tegelenud (Siipseni kohta vt Kikas 2015, 2020, 2021a; Paurmanni kohta Kikas 2018, 2021b), siinses artiklis keskendun seega üksnes loodusekujutusele. Põhjus, miks just nende meeste tekste on moderniseeruva loodussuhte kontekstis kõnekas vaadelda, peitub asjaolus, et ühelt poolt sõltus nii Siipseni kui ka Paurmanni sissetulek loodusest, aga teiselt poolt kasutasid nad oma elukogemuse mõtestamiseks selgelt modernsesse maailma kuuluvaid žanre: päevikut ja elulugu.

Siipsen ja Paurmann on nn rahvalikud kirjutajad. Viimaste all pean silmas inimesi, kes kirjutavad viisidel, mis pole otseselt ühenduses kirja levitamisega seotud institutsioonidega (XIX sajandi kontekstis nt kirik ja kool), vaid lähtuvad igapäeva-elulistest vajadustest ja/või eneseväljendussoovist (mõiste kohta vt Kikas 2015, 2020). Rahvalik kirjalikkus on olemuselt hübriidne; rahvalikud kirjutajad kasutavad neile kättesaadavaid žanrilisi ja keelelisi vahendeid, viimaste valik peegeldab aga nende sageli väga fragmentaarset kaasaegse kirjakuultuuri tundmist. Seetõttu viidatakse nende tekstidele sageli nn eemaloleva žanri (ingl *distant genre*) mõiste kaudu – nimeliselt justkui sama žanr on puuduvate oskuste ning vahendite tõttu saanud hoopis uue vormi ja tähenduse (Blommaert 2008: 7). Kuivõrd kultuuri kirjalikustumine oli osa ühiskonna moderniseerumisest, siis saab XIX sajandi rahvalike kirjutajate kaudu uurida nii kitsamalt kultuuri kirjalikustumise kui ka avaramalt kultuuri moderniseerumise kulgu ning sellega seotud vastuolusid. Sealhulgas saab uurida, kuidas vähem haritud inimesed uued loodusega suhestumise viisid omaks võtsid.

XIX sajandi lõpu Eestis võib rahvaliku kirjalikkuse piiri märkida vähemalt kahel moel. Esiteks, kuna eesti keelel polnud 1880. aastatel alanud reformide järel Vene

impeeriumis ametliku keele staatust, saab kogu eestikeelset kirjakultuuri määratleda rahvalikuna – on välja toodud, et vene ametnikud viitasid eesti ja läti keelele kui murretele (Raun 2009: 137). Teiseks, kuna eestikeelne kirjalik sfäär oli üsnagi mitmekesine, võib eraldusjoone tõmmata ka sfääri sisse. Oma uurimustes olengi laias laastus eristanud neid, kellel oli parem ligipääs kirjalikule avalikule ruumile ning kes suutsid tarbida mitmekeelset ajakirjandust (nimetagem neid tinglikult eliidiks või mitterahvalikeks kirjutajateks), nendest, kes piirdusid eestikeelse ajakirjandusega ning kelle võimalused avalikus ruumis aktiivselt osaleda olid kasinamad (rahvalikud kirjutajad). Rahvalike kirjutajate piiratud ligipääs avalikkusele ei tähenda nende täielikku väljajäetust, vaid seda, et johtuvalt nende geograafilisest asukohast ja/või majanduslikust seisust võis nende ligipääs kirjavarale olla juhuslik ning nende võimalused avalikus diskussioonis kaasa lüüa ei ulatunud kaugemale näiteks ajalehtede teatud rubriikidest. Siiski pole sellise määratluse mõte eritleda kahte rühma, vaid pigem tuua välja kontiinum, mille piires konkreetsed isikud võisid liikuda.

Üks oluline rahvalikke kirjutajaid iseloomustav joon on vastuolu kirjaliku enesemääratluse väärtustamise ning tegeliku kirjaliku kogemuse fragmentaarsuse vahel. Et kompenseerida puudulikku haridust, üritasid nad end iseõppimise teel täiendada, samal ajal võis nende ligipääs kirjavarale olla piiratud ning seetõttu võisid kaasaegsed ideed (sh loodusest) nendeni jõuda mitte spetsiaalsete käsiraamatute, vaid ajalehenupukeste või muude juhuslike tekstivalimike vahendusel.

Siinse artikli fookuses olevad Siipsen ja Paurmann olid külakooli haridusega (Paurmann oli lisaks käinud aasta kihelkonnakoolis) – mõlemad tunnetasid oma haridustee puudulikkust. Tüüpiliste rahvalike kirjutajatena kajastasid Siipsen ja Paurmann seda, mida nad lugesid ning kust lugemismaterjali hankisid – mõlemal olid esiplaanil ajalehed ja sentimentaalsed ning religioossed rahvaraamatud; samal ajal oli neil eri eluetappidel erinevaid võimalusi leida nendeks tegevusteks vajalikku aega ja raha. Siiski ei soovinud nad jääda üksnes passiivseteks tarbijateks, vaid otsisid võimalusi end avalikult kirjalikult väljendada: Paurmann osales rahvaluulekogumise aktsioonides, Siipsen kogus rahvaluulet ning saatis ajalehtedele sõnumeid. Samal ajal jäid nad oma piiratud hariduse ning ametlike keelte mittevõlendamise tõttu kirjakultuuri äärealadele: Siipsen vajas mõisnikuga kohtus käimiseks (vt allpool) abilisi, kes ametlikus keeles pabereid vormistaksid, Paurmann pidi loovutama külakooliõpetaja koha haritumale (ja vene keelt oskavale) kandidaadile.

Ehkki mõlemalt mehelt on säilinud eri žanrides kirjutisi, on käesoleva artikli keskmes omaeluloolised tekstid, päevik ja elulugu, mille žanrid lubavad end väljendada üsnagi erinevalt: päevik areneb järk-järgult ning peegeldab inimese ellusuhtumise muutumist, samal ajal kui eluloo retrospektiivsus võimaldab luua narratiivse terviku. Antud juhul ühendab neid žanre see, et need on osa moderniseeruvast keskkonnast: selliste žanride kasutamine viitab kirjutajate soovile end uutes oludes uut moodi positsioneerida.

XIX sajandi rahvalike kirjutajate omaeluloolised tekstid saab laiema konteksti järgi jagada kaheks: esiteks ilma ning külvi- ja saagikoristusaegade ülesmärkimiseks kasutatud praktilised märkmikud, mille pidamist propageerisid ajakirjandus ning põllumeeste seltsid, ning teiseks pigem religioossetest kogukondadest lähtuvad

ning inimese sisemaailmale keskenduvad kirjutised (Kauranen 2009; Kuusmin 2013; Edlund 2013). Ehkki võib tunduda, et inimese ja looduse suhet käsitledes peaks tähelepanu pöörama eelkõige esimest tüüpi allikatele, siis tegelikkuses võivad just sisekaemuslikus tekstis avalduda loodusega suhestumise eri viisid, peale praktilise (mis domineerib esimest tüüpi tekstides) ka isiklik, rahvuslik, esteetiline vms. Siin vaadeldavad Siipseni ja Paurmanni kirjutised kuuluvadki just teise kategooriasse: ehkki neis on ilma ja olude kirjeldusi, siis üldiselt on need emotsionaalsed ja sisekaemuslikud tekstid. Olukorra vaagimine on neis sama oluline kui toimunu kirjeldamine.

Artikli keskmes on see, kuidas Siipsen ja Paurmann kujutavad neid ümbritsevat looduseskeskkonda ning kuivõrd võib tekstides tajuda modernse maailmavaate mõju inimese ja looduse suhetele. See mõju võiks ilmneda vähemalt kolmel moel: 1) huvi maailma kui terviku toimimise vastu loodusteaduslikus võtmes; 2) soov loodust enda eesmärkidest lähtuvalt kujundada, kasutades selleks uueaegseid tehnoloogiaid ja teadmisi; 3) looduse kaudu oma kaasaegse identiteedi (sh rahvusluse) mõtestamine ja väljendamine. Siiski on mu lähtepunkt allikakeskne: toon esile selle, mis kummaski tekstis näha ning mis kumbagi meest eraldi vaevab. Leian, et just nõnda võiks esile tulla moderniseerumise ambivalentsus ja protsessuaalsus.

Märt Siipsen: „Issand kes kõik loomad ja inimesed toidab...”

Siipsen sündis 1846. aastal Tarvastu kihelkonnas Ämmuste külas Nahkle veskis mõldri pojana. 26-aastaselt abiellus ta lesknaisega ning läks elama Tarvastu kihelkonda Mõnnaste külla Loime tallu. 1883. aastal kolis Siipsen koos oma naise ja (kasu)-tütrega Rõuge kihelkonda Kõrgepalu mõisa maadel asuvasse Oina vesiveskisse, kuhu jäi kuni oma surmani 1916. aastal. Siipsen oli aktiivne vennastekoguduse liige, ka oli ta konservatiivne ja hoidis au sees rahvusliku liikumise varasemaid suurkujusid (nt Jakobson, Lydia Koidula, Mihkel Veske, vt Kikas 2015: 38, 43, 2021a: 194–195). Ehkki ta oli väga rõõmus, et tal õnnestus vahetada põllupidaja elu veskimehe oma vastu, oli Siipseni elu Oinal üsnagi keeruline. Kõrgepalu mõisnik parun Gotthard Wilhelm von Budberg, kelle käest ta veski ostis, läks pankrotti, mõisa uue omaniku Gustav von Samson-Himmelstjerna oli Siipsenil aga tülisid ja kohtuskäike. Muu hulgas võttis viimane tema käest ära heinamaa, mida Siipsen pidas veski juurde kuuluvaks – sellest sündmusest ajendatud kohtuskäik on ka tema päeviku esimese sissekande teemaks (vt Kikas 2015: 44–47).

Siipseni kirjalik pärand on üsnagi mahukas ja žanriliselt eriilmeline: luuletused, religioossed mõtisklused, päevikud, jutud, rahvaluule üleskirjutused, arveraamatud jms; enamik säilinud materjali (kirja pandud 1872–1916) on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKM EKLA, f 169, m 130–139), väiksem osa asub Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA). Kui viimases on materjalid, mida Siipsen saatis rahvaluulekogujana kogumise korraldajatele (Matthias Johann Eisenile ja Eesti Üliõpilaste Seltsile), siis EKLA materjale võib nimetada tema isiklikuks arhiiviks.

Väikeseseformaadiline klade pealkirjaga „Päevased juhtumised” (EKM EKLA, f 169, m 133) sisaldab ainsat kirjutist, mille žanri on Siipsen ise päevikuna määranud. Päevik katab ajavahemikku 1896. aasta 3. septembrist kuni 1897. aasta 15. juunini ning on sisult mitmekesine: on päevasündmuste ülevaateid, üldisemaid mõtisklusi religioonist ja elust, otsekõnelisi jumala poole suunatud palveid, unenägude kirjeldusi, kujutuslikke dialooge jpm.

Loodusele viitab Siipsen oma päevikus mitmel moel. Kõige sagedamini ilmneb loodus tema peamise elatusala ehk möldritööga seoses. Siipsenile kuulunud Oina vesiveski asus nii tillukese oja ääres, et täisvõimsusel jahvatada sai vaid siis, kui vihma sadas või lumi sulas. Siipseni päevik on suuresti vee ootamise päevik: see on kirjutatud aegadel, mil vett nappis ja tööd teha ei saanud (Kikas 2020: 841). Ükskõik kui töökas Siipsen ka oli, tema majanduslik heaolu ei sõltunud mitte temast endast, vaid ilmast. Just selle probleemiga on seotud enamik tema päeviku otsekõnelistest pöördumistest jumala poole: selles kontekstis on jumal kui võimalus kontrollida kontrollimatut jõudu. Selle taga võib näha religioosset arusaama looduse toimimisest: jumal on see, kelle võimuses on ilma muuta. Ka rõhub Siipsen sellele, et inimene on samasugune jumala loodud olend nagu linnud ja loomad ning seega peaks jumal kohtlema inimest teiste olenditega sarnaselt. Analooigiast tulenevalt rõhutab Siipsen sedagi, et ta ei aja taga rikkusi, vaid soovib jumalalt just nii palju, kui tal on ära-
elamiseks vaja.

[27. september 1896] On praegu Ästi [vilja – minu lisandus, K. K.] kokku toodud Annaks Jumal vihma siis saaksin sellega pea valmis Aga kui ta ei Anna vihma siis viivad need oma terad jälle tagasi, kes neid sieie toonud Kui Sina Issand teri annad siis Anna Ka vett, ning Ära lase mind ka puudust tunda kui sa keik loomad ja linnud toitad (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 17)

Tema religioosne loodusemõtestamine ilmneb selgemalt lõigus, kus ta vaeb oma tundeid seoses mõisniku äravõetud maaga:

[3. september 1896] Ja eks se päälegi keik ole Jumala tahtmine, et ta vaendlase laskis sulle pääle tulla ja heinamaa so pattute pärast so käest ära võtta. Sest ilma Jumala tahtmata ei lange ka varblane maha. [---] aga võib olla ehk Jumal oleks vett rohkemb andnud ning jahvatust, oleksin ikka läbi saanud. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 4)

Siipseni religioosne loodusekäsitlus näitab võrdlemisi passiivset suhet keskkonnaga: jumala kaudu lepib Siipsen sellega, mida ümbritsev talle pakub. Siiski on päevikus kirjakohti, kus Siipsen võtab aktiivsema rolli keskkonna suhtes, üritades seda oma soovide kohaselt ümber kujundada. Selline aktiivsus näib saavat tuge aiapidamise propageerimisest ajakirjanduses, kuigi Siipsen sellisele mõjule ei viita. Aktiivsem suhe keskkonnaga ilmub päevikusse esmakordselt 1897. aasta 10. aprilli sissekandes, kus Siipsen kirjeldab oma plaane tulevaks suveks. Tal oli mõttes ehitada torud, mis võimaldaksid aia kuivendamist, ning seejärel istutada aeda erinevaid puid: krundi piirile kuusehekk, aeda marjapõõsaste vahele õunapuud. Ta küll

nendib, et plaanide teostumine pole kindel, kuna tal pole ei hobust materjali toomiseks ega raha vajaliku ostmiseks; ka olevat ta samalaadseid mõtteid mõlgutanud juba mitu aastat (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 80).

Poolteist nädalat hilisemas sissekandes annab ta aga teada, et on alustanud puude istutamisea: „17 Aprillil 1897 saavad minu aeda 3 esimest uibud istutud. Jaan Kask tõi neid minule Võrult 30 kopikat tük. Tüdar Liis ise istutas 19. Aprillil rida ilupuid ja 3 lõhmust kõik selle alumise poole kraavi häärele.” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 87) Järgneb pikem ülevaade sellest, millised põõsad ja puud tema aias juba varasemast kasvavad ning kust need pärinevad.

Ploomi puud on minu haias Pulsti karjamõisast toodud Aastal 1890. Kirsi puud kalioni käest Koolmeistri talust 1887. Marja põõsad esimesed siis kui ma ise Võrumaale elama tulin ühes. Need on tagand Vilandi linna Päri mõisast. Mo vend Mats tõi säält omale ja Andis ka neli põõsast minule, mis ma sügise maha matsin ja kevate heina koorma sees seie tõin. [...] Esimesed maasika taimed saavad koolmeistri Lahe käest paari Õlle eest toodud 1893. Mõtsa sестrid ja pärnapuu ning Kuslapuu põõsas saavad toodud Kõrgepalu „Tagametsa” talu Alt orust [...] ilupuud suurde laia lehtetega saavad toodud surnu Aia 1893, Ka sirelid Akna ala ja Aida saavad toodud surnu Aia 1896... (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 87–88)

Nagu kirjeldusest näha, on Siipsen aastate jooksul oma aeda kujundanud nii vilja-põõsaste kui ka ilutaimedega, ometi on õunapuude istutamine tema jaoks oluline sündmus, kuna varem ei pidanud ta oma liiga vesist krunti nende jaoks sobivaks. Kirjeldusest on näha, et istikud pärinevad eri paikadest: osa taimi on ostetud kas mõisast või linnast, osa saadud naabertaludest, osa taimi on mujal nii metsistunud, et ta sai need endale tuua tasuta. See üsnagi suur taimevalik tekitab paratamatult küsimuse, kui tavaline võis Siipseni aialoomise soov olla ümbruskonnas. Banner (2019: 159) märgib, et Lõuna-Eestis sai aiapidamine kiiremini hoo sisse kui mujal Eestis ning kõige tavalisem oli see Mulgimaa jõukamates taludes. Siipsen, kes pärines Mulgimaalt, oli ilmselt juba seal selle uuendusega kokku puutunud ning võib-olla lähtus sealsetest eeskujudest. Samal ajal selgub kirjeldusest, et ta sai mitu istikut kohalikelt, seega ainuke aiapidaja ta ilmselt sealkandis polnud.

Siipseni kodukaunistamise püüdel oli teinegi tahk, milles pragmaatiline suhe loodusega kohtus ühelt poolt religioosse, teisalt aga sentimentaalsega: ta soovis meelitada oma aeda laululinde. Meetod, mida ta selle saavutamiseks kasutas, ühtib modernse koduümbruse kaunistamise ideega: mitmel pool päevikus on viiteid pesakastide aeda riputamisele. Ka kaasaegses ajakirjanduses ilmus tekste, kus propageeriti pesakastide aeda paigutamist, kuid neis tekstides anti sellele pragmaatiline põhjendus: linnud aitavad hävitada putukaid, kes kahjustavad vilja ja puid. Üks selline tekst on Jakobsoni „Kooli Lugemise raamatu” teises osas (1875: 93–98), kuid sarnase tooniga kirjutisi kohtab ka Siipseni päevikule ajaliselt lähemas ajakirjanduses (nt Põllumehe vaendlased 1889; Lindudest 1890).

Siipseni lindude aeda meelitamise ajend aga ei olnud pragmaatiline, vaid eelkõige esteetiline. Üsna päeviku alguses on sissekanne pealkirjaga „Nõrgad küljed”, kus ta

kirjutab, et asjad, mida ta ei salli, on „Kanate kaagutamine kukke laulmine ja partite pääkutamine” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 14). Viimastele vastandab ta aga laulu-linnud:

[20. sept 1896] Üksi veikeste lindude laul rõõmustab mo meelt ning mina sooviks, et veikesi laulu linnukesi veel rohkem mo koha lähetal pesetaks ja mulle veel elu sügisel oma armsa häälega laulaks, selle eest olen mina ka muret kandnud ja veikse aukutega kastikesi teinud [---] et need linnud kes oma pesa kastikeste sissi teeva vaid kurja kassi eest sääli kartmata varju leida. Aga mo vana must kass sööb palju linde iga sui mo maja ümberd ära ning lõhub nende pesad kui mo veel tulevad kevadet näen saan oma kassi üle nõupidama niing teda oma kohast kaugele ärasaatma. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 15)

Sama lõigu kokkuvõte pakub veel üht näidet Siipseni religioossest suhtumisest loodusesse. Ebameeldivad linnud on kui halbade inimeste metafoor: „Oh kahju, et ilmas halvad linnud varblased varesed ja harakad ning halvad inimesed headega segamine elavad! Oh mill jõuab lahutuse päev!” (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91)

Linde puudutavate üldisemate arutluste kõrval on päevikus kaks ööbikutega seotud lugu. Üks neist leiab aset päeviku kirjutamise ajal, teine on parasjagu toimuva sündmusega seoses meenenud varasem juhtum. Siipsen kirjeldab, et ühte aeda paigaldatud pesakasti asus elama ööbik:

20. Mail [1897] härkasin ma enne valged unest ja kuulsin keige kuulsamad laulu lindu „Ööpiku” omas aias akna all laulmas. Mo süda Oli seda kuuldes väga rõõmus ja mina hüüdsin oma tüdard: Kuule Liis Ööpik meie Akna all laulab, ta on meile laulma saatetud, Õpetab ka meid kui koolmeister Jumalat kiitma, ta laulab ühte puhku väsimata, Oh kas se laulmine ei härata ka muid öösel palvele! Edasi mõtteltes tulivad mulle kuulsa lauliku sõnad meele:

„Ei mõisa aias õisata
Voi laulu sinu rind
Sest vanemate verega
On võetud se pind”
Ei metsas tore toomingal
Sa hüüdma sinu uul
Vaid talupoea akna all
Sääli pühal pärna puul

Minu aid pole nii ilus kui mõisa aid ja ma panen immeks, et Örn Ööpik ometagi mulle esimest korda võõrsiks tulnud, vaest oleks ta jo ennemine tulnud, Oleks mitte talvel must kas se röövel elajas talvel ära surnud. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91)

Nagu näha, mõtestab ta ööbiku ilmutumist kahest perspektiivist. Esimene on selgelt religioosne: ööbik laulab selleks, et tuletada inimestele meelde jumalat ning vajadust teda kiita. Sellele järgneb rahvuslik-sentimentaalne tõlgendus: Siipsen tsiteerib

Gustav Wulff-Õie luuletust ning imestab, et ööbik tõesti eelistab lihtnimese aeda ilusale mõisaaiale. Võimalik, et viimane tõdemus oli tema jaoks oluline ka seetõttu, et tema enda suhted mõisnikuga olid võrdlemisi keerukad. Rahvuslik-sentimentalse tasandi tähtsust tema jaoks näitab seegi, et pärast luuletuse tsiteerimist viitab ta linnule üsnagi läbivalt sõnapaariga *õrn ööbik*.

Siiski ei õnnestunud Siipsenil ööbikut pikemat aega oma aias hoida. Nimelt otsustas ta püssiga maha lasta tema pardipoegi murdvad varesed ning lõhkuda varblaste pesad, et varblaste hääletsused ei segaks ööbiku laulu. Selle tegevuse tulemuseks oli ööbiku lahkumine aiast, mis Siipsenit väga kurvastas (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 90–91). Varblaste pesade lõhkumine on kontrastis ülal viidatud pesakastide ülesriputamist propageerivates kirjutistes esile toodud lindude kasuga. Neis tekstides liigitatakse varblased selgelt kasulike lindude hulka (vt nt Jakobson 1875: 94). Ka on nende tekstide üks sõnum see, et lindude pesi ei tohi lõhkuda (nt Jakobson 1867: 47, 49). Kaasaegses ajakirjanduses ja luules näeb loomulikult ka laululindude ülistamist: näiteks Carl Eduard Malmi (1874: 70–71) lugemikus „Laulud ja loud: Üks kooli-lugemise-raamat” on tekst, kus viidatakse laululindudele kui vaese mehe võimalusele muusikat kuulda. Kuid ma pole kohanud ühtki teksti, kus lindude sentimentaal-esteetiline kasu oleks seatud ülemale nende pragmaatilisest kasust, st et ilusa lauluta lindude pesade lõhkumine oleks esteetilise elamuse nimel lubatav.

Teine päevikus olev ööbikulugu toimus ajal, mil Siipsen polnud veel Oina veskisse asunud.

Joba Villandimaal Loimel töid karjalapsed mulle Ööpiku kase tüve seest pesa päält koju, munad olid pesas ning mina tegin ruttuga omas noore hea rumaluses puuri, panin Ööpiku kõige pesaga puuri, et ta sääli laulma ja auuduma akkaks aga kanebi terad mis ma talle süa andsin ja mis ta vahed pidamata palju ühel päeval ära söi tegivad selle kalli linnule otsa pääle. Õhta kuulutasin lastele ette, et linnukene homme vara laulma hakkab ja lapsed oodsid igatsusega hommikud aga kui ommiku üles härkasid ja lindu vaatama läksin Oli ta surnud jalad üles pidid. Kui Öpetud mehed ehk tõised rääkivad, et õrn Ööpik muud ei söö kui murelase mune nagu Kuningas sula rasva, siis tean mina, et Ööpik ka Kanebi teri sööb. (EKM EKLA, f 169, m 133:5, l 91–92)

Seega vahelduvad Siipseni päevikus lõigud, kus ta suhtub loodusesse passiivselt, olles ise looduse osa, kelle eest jumal peaks hoolt kandma, ning lõigud, kus ta asub entusiastlikult oma ümbrust kujundama. Olen varem välja toonud, et Siipseni päevikus on kahte sorti sissekandeid: need, mis kajastavad käesolevat hetke, ning need, mis dokumenteerivad möödunud sündmusi (Kikas 2020: 840–841). Siipseni erinev suhestumine loodusega seostub sissekannete tegemise eri viisidega: passiivset suhet keskkonnaga väljendavad lõigud keskenduvad kirjutamishetke tunnetele ja kõhklustele, aktiivsust väljendavatele tekstikohtadele on omane kirjutamis- ja kajastava hetke lahkne mine (need on sissekanded, mille alguses olev kuupäev pole mitte kirjutamise aeg, vaid dokumenteerimist vääriv kuupäev, täpsemalt vt Kikas 2020).

Seda, kuidas kulgeb päevikupidamise ajal istutatud (õuna)puude areng, päevikust teada ei saa, kuid katsed linde oma ümbrusse meelitada (ja seal hoida) lõpevad mõlemal juhul ebaõnnestumisega. Need lood justkui tõendavad Siipсени jaoks, et loodus on ettearvamatu, ning inimesel ei jää muud üle kui jumala peale lootma ning asjadel minna lasta.

Paulus Paurmann: „Lind ei või kõrgemale lenda kui tiivad temal kannavad”

Paurmann sündis 1850. aastal Jõhvi kihelkonnas Päite vallas Sepa Mihkli talus. Tema isa oli ettevõtlik mees ning Paurmanni lapsepõlv möödus küla ühes rikkamas ja uuendusmeelsemas talus. 1864. aastal kaotas perekond tuleõnnetuse tõttu kõik ning sellele järgnes Paurmanni elus pidev ametite vahetamine ja elatusallikate otsimine. Ta töötas nii külakooliõpetaja, põllumehe, vallakirjutaja kui ka mõisas ülevaataja ja metsavahina, kusjuures ühestki ametist ei loobunud ta vabatahtlikult, vaid kohalike intriigide tagajärjel. 1873. aastal Paurmann abiellus, perre sündis neli last. Alates 1887. aastast veetis ta pool aastast Peterburi kubermangus Lilienbachi (Novo-Ivanovskaja; Paurmannil *Lillienbach*) asuniketüla koolis õpetajana ning teise poole pidas vennaga kahasse Päite külas Oti talu. Talvise lisateenistuse vajaduse tingis kehv maa, mis ei võimaldanud üksnes põllupidajana toime tulla. Paurmanni õpetajatöö Lilienbachi mõisas lõppes (tõenäoliselt) 1893. aastal, sealt kuni oma surmani tegutses ta talupidajana (Paurmanni elust on pikemalt kirjutanud rahvaluulekoguja August Martin, vt EKM ERA, RKM II 204, 63; Martin 2021).

Aastatel 1889–1893 osales Paurmann Jakob Hurda rahvaluulekogumise aktsioonis – sel ajavahemikul töötas ta Lilienbachi, mil tal oli võimalik natuke rohkem lugeda ning kirjutada (EKM ERA, H II 37, 235). Kogumisaktsiooni käigus kirja pandud tekstid moodustavad kogu Paurmanni tänapäevani säilinud kirjaliku pärandi (tervikuna avaldatud Haug 2021). Hurt palus juba üsna oma aktsiooni algul, et kaastöölised saadaksid talle ka infot enda elu kohta: nimelt oli Hurdal plaanis avaldada kogumise ajaloo teemaline raamat (vt Kikas 2017). Paurmanni 1891. aastal kirja pandud „Paulus Paurmani elu lugu” (EKM ERA, H II 37, 201/32) on kõige pikem, omanäolisem ja terviklikuma struktuuriga vastus Hurda palvele. Paurmanni elulugu on jaotatud kolmeks peatükiks. Esimene peatükk „Lapsepõlv” kirjeldab rikka talu pesamuna õnnelikku lapseiga, teine peatükk „Õnnetus” elu pärast seda, kui ootamatu tulekahju kogu vara hävitas. See peatükk hõlmab suurema osa tekstist, kirjeldades seda, kuidas Paurmann oli sunnitud eri põhjustel järjepanu elualasid vahetama. Eluloo kolmas peatükk käsitleb aega peale Lilienbachi töö leidmist. Oma eluloo lõppu on ta lisanud õnnelikule lapsepõlvele (ja selle kättesaamatusele) tagasi viitava luuletuse, luues sel moel seose alguse ja lõpu vahel (eluloo kohta vt Kikas 2018: 38–45). Elulugu on kirjutatud emotsionaalselt: seal on palju tunnete kirjeldusi ja tundeüllaseid vahehüüatusi. Stiililiselt haakub see hästi sentimentaalse kirjandusega, mille lugemist Paurmann on ka Hurdale maininud: nimelt on ta kirjutanud, et armastab lugeda raamatuid, „mis suurel määral, teiste inimeste vaivalisi ja ädalisi

elo saatussi mulle ette kujutasid; ja muidugi minu omadest kaugelt ja kõrgelt üle käisivad” (EKM ERA, H II 37, 235).

Kaks aastat hiljem on Paurmann kirja pannud eluloo teise versiooni,¹ mida ta pole Hurdale saatnud. Tekst on kirjutatud veel Lilienbachis, kuid viimasest Hurdani jõudnud saadetisest hiljem; võib oletada, et kui Paurmann oleks rahvaluule kogumist jätkanud, siis oleks ta ehk ka selle teksti Hurdale saatnud. Kaks elulugu on võrdlemisi erinevad: teine lugu pole terviklik nagu esimene, stiililiselt on see neutraalsem, ilma emotsionaalsete vahehüüatusteta. Teine versioon hõlmab pikemat ajavahemikku: käsitletud on Paurmanni vanemate mälestusi, aga ka eelmise loo kirjapanekule järgnenud aega. Samuti jääb silma, et kui eluloo esimene versioon seab esiplaanile eluraskused ning pideva ametivahetuse, siis teine on kõige negatiivsemad sündmused välja jätnud ja elualadest mainib vaid kahes ajavahemikus kooliõpetajana töötamist. Elulugude erinevus puutub otseselt käesoleva artikli teemasse: loodusega seonduvat leiab vaid esimesest tekstist, selle võimalikke põhjuseid käsitlen allpool.

Ehkki Paurmanni tekst on Siipseni omast lühem, avaldub ka selles mitu loodusega suhestumise viisi. Paurmann ei kirjuta küll oma isiklikest aiarajamise katsetest, kuid temagi loos on episood, mis viitab huvile kaasaegse loodusekujundamise vastu. Aastatel 1879–1881 töötas ta Toila ja Voka mõisa metsavahina (mõisnik Nicolai von Wilckeni alluvuses). Ta kirjutab, et tema ülemuseks oli Saksamaal kaasaegse metsanduslase hariduse saanud noor härra (tõenäoliselt mõisniku poeg Alfred von Wilken), kelle käe all asuti mõisa metsa ümber kujundama. Kuivõrd Paurmann kirjeldab seda tööotsa sisulisemalt kui näiteks oma mõisaülevaataja tööd, siis näib, et selles ettevõtmises osalemine oli tema jaoks põnev kogemus (isegi kui uuendused ei toonud loodetud tulemusi ning pärast tema lahkumist nendega enam ei jätkatud; EKM ERA, H II 37, 223/4).

Sarnaselt Siipseniga sõltub Paurmanni eluolu ilmast, kuid tema ei oota mitte üheselt vihma, vaid üldisemalt põllumehele soodsaid ilmaolusid (õigel ajal ja õiges vahekorras vihma ja päikest). Eluloo esimeses peatükis, mis käsitleb aega, mil perekonna rikkus üha kasvas, Paurmann üksipulgi ilmast ei kirjuta, märkides vaid kokkuvõtlikult: „Vilja aastad olid head, õnnetused olid meile tundmata asjad. Viljavarandus ja kõik majakraam kasvas silma nähes.” (EKM ERA, H II 37, 204)

Loodus ja selle ettearvamatus ilmub teksti esimese ja teise peatüki piiril. Sealjuures esineb loodus korraga kahes funktsioonis: see on ühelt poolt miski, mida kirjeldatakse ning mis on toimunu põhjuseks, kuid samal ajal on loodusega seotud ka kujundid, mille kaudu toimuvat kirjeldatakse. Esimese peatüki viimastes lõikudes on loodus võrdluskujund, justkui ettevalmistus ees ootavaks õnnetuseks: „Aga niisama kui suvel suure palavuse järel sagedaste väga kanget pitkse mürinad, välgu löömist, vihma ja ka raheteri sajab. Mis põllu peal viljad purustab, ja mitmele hea lõikuse lootuse asemel silma vesi osaks saab. // Nii tuleb ka sagedast inimeste elus ette.” (EKM ERA, H II 37, 206)

¹ Tekstile juhtis tähelepanu Toivo Haug, kes leidis selle Virve Orava väljaandest „Vaivara kodu-uuri ja pilguga” (1998: 168–172; avaldatud ka Haug 2021: 371–373). Kuidas tekst Oravani jõudis, pole teada.

Samas lõigus positsioneerib Paurmann end religioosse inimesena ning käsitleb kõike juhtuvat jumala tahtena.

Ommiku üles ärkades rõõmusad ja õiskad rõõmsal meele! Aga enne, enne kui päiv looja veereb, ringutad sa taiva poole siirutud kättega ja silma veega, südame põhjast õhkades: Oh! Jumal Jumal, sa oled meid rängaste nuhelnud, meie ei ole vist sind jõudnud soo hea tegude eest tänada, see erast oleme puu paljana saanud. (EKM ERA, H II 37, 206)

Siiski on oluline, et erinevalt Siipsenist ei käsitle Paurmann ennast looduse osana, kelle eest jumal peaks hoolt kandma; pigem tundub, et raskes olukorras loodab ta sellele, et jumal pehmenab teiste inimeste südameid (nt EKM ERA, H II 37, 209).

Järgmist, tuleõnnetust kirjeldavat peatükki alustab Paurmann tegelike ilmaolude kirjeldamisega. Järgides eelmise peatüki lõpus toodud kontrasti ilusa ja koleda ilma vahel, algab see peatükk kirjeldusega väga ilusast kevadilmast 1864. aasta märtsi lõpus.

Palmipuude püha õli mööda jõudnud, lumi lagedalt kohtadest joo veeks sulanud, kraavid ojad jõed jooksid servini täis vuliseva vahtuse veega. Päike paistis kena kevadise iluga. Pere naised ja pere tütreid valmistasid kiirest ja kärmest pühadest perele paremiku toitu. Mõned varased rohu taimed ajasid oma veikest pead mulla pouvest kevade kauni päiva paiste teretuseks. Kõik oli ütle mata rõõmustav näha. (EKM ERA, H II 37, 206/7)

Ühtäkki pole loodus enam meeleolu loov taust, vaid sündmuste käivitaja: järgnes ilmamuutus ning tõusnud tormituul põhjustas põlengu, millest pea midagi päästa ei suudetud.

Samasuguses topeltrollis ilmub loodus ka sama aasta viljasaagi äpardumise kirjelduses, mida Paurmann kommenteerib vanasõnaga:

Suvi oli augusti kuuni korra järele. Talv ja suvi vili kasvas ütlema üv. Hein ka kõik ilusti kokko saadud. Kõik näis jälle üv pidi menemä. Inime võis jo natuke rõõmsamalt engäda ja agaramalt tööd teha.

Aga! Õnnetused ei käi metsa puude mööda vaid ikka ja ikka inimeste mööda!

Said rukkid maha tehtud, tuli suur vihma sadu, 15 vakka rukki külvist jäi 5 ehk 9 vagamad terveks, mis pääle seda õli kõik must ma.

Kartulid nii palju kui neid ka õli, jäid kõik vee alle. (EKM ERA, H II 37, 212)

Seega kuni elulugu kajastab aegu, mil kõik on hästi, jääb loodus tagaplaanile, kui eluolu keerab aga halvemuse poole, sugenevad teksti viited loodusele. Nagu juba märkisin, ilmub loodus tekstis korraga kahel tasandil: ühelt poolt kirjeldatava reaalsusena, teisalt seda kommenteeriva kujundikeelena. Kujundikeele osas tuleb esile, et Paurmann rõhub kontrastidele: hea ja halva, soodsate ja ebasoodsate ilmaolude vaheldumisele. See võiks viidata sentimentaalse kirjanduse eeskujule, kus mängitakse samuti kontrastidega. Samal ajal pole seejuures oluline üksnes vastandlikkus,

vaid ka olude vaheldumise paratamatus – loodus kord juba on selline, et ilusale suveilmale järgneb piksemürin. See sisaldab tulevikku suunatud lootust, et nii nagu heale järgneb halb, järgneb halvale mõne aja pärast jälle midagi head. Toetumine loodusele omasele paratamatule hea ja halva vaheldumisele on Paurmanni viis loodusega passiivselt suhestuda: ta ei saa midagi teha selleks, et heale ei järgneks õnnetus, kuid kui natuke oodata, siis muutuvad olud jälle soodsamaks.

Looduse poeetiline funktsioon ilmneb kõige markantsemalt tekstikohtades, kus Paurmann kirjeldab oma tundeid metsavahi tööst ilmajäämise järel. On vähe tõenäoline, et ta nii pika aja peale tegelikke ilmaolusid mäletas, pigem on idüllilise ümb-ruse kirjeldamine poeetiline võte, et luua kontrast oma meeleolu süngusega:

Kui mõisast vällä tulin, kõndisin ma väga raske südamega ja vaivast roidun jalgadega, veikest jalg teed mööda, oma korteli poole Linnukesed õppasid puu okstes rõõmsaste mis tee ääres tihedaste kasvasid, ja tee rada oma latvade varjuga päivä palavuse eest kaitsesid.

Metsa vilus üksi käies, käisin mõttis oma elu saatuse kõik läbi, lapse põlvest kuni tänini. (EKM ERA, H II 37, 226)

Teiselaadne loodusega seotud poeetika kasutamine on nähtav Paurmanni kombes viidata iseendale linnu kujundi kaudu. Oma elukorraldust võrdleb ta rändlindude omaga:

Mina iga suvel elan Päites, teen põllu tööd, sügisel kui linnud soojale maale lendavad, jätan ka mina oma südamest armastatud abikaasa ja lastega jumalaga, ja sõidan Vene maale, et seal midagi teenida [---] kevade, kui kooli aig mööda pööran vene maale selja ja ruttan kodo omaaste seltsis põllu tööle. (EKM ERA, H II 37, 230/1)

Tõdemuse, et oma neljast lapsest on ta saanud kihelkonnakooli saata vaid ühe, ehkki oleks soovinud kõiki, võtab ta kokku vanasõnaga: „Lind ei või kõrgemale lenda kui tiivad temal kannavad” (EKM ERA, H II 37, 232). Eluloo lõppu on Paurmann aga lisanud oma luuletuse, milles viitab lapsepõlvele kui ajale, mil lind oli veel pesas, ning mis teema ja kohatise algriimi kasutamise kaudu seostub nii kaasaegse luule kui ka rahvalauludega.

Kui kord veel vaatan tagasi
Ma lapse põlve aastasi
Siis pean tunnistama maa
Ei neid ma enam kätte saa
Kus isa mind ka karistas
Kus vennad õed õrnalla
Mind hoolet võtsid õppeta
Siis olin ka kui pesas lind
Ei kurvastust tunnud minu rind
(EKM ERA, H II 37, 232)

Paurmanni iseendale linnu kujundi kaudu viitamine on serva pidi kõrvutatav Siipseniga, kes võrdleb end jumala eestkoste all olevate lindude ja loomadega, kusjuures mõlemal juhul kasutatud kõnekujundid olid kaasajas väga tuntud. Siiski on Paurmannil linnu kujundi tähendusväli mõnevõrra erinev: see viitab nagu Siipse- nilgi igatsusele turvalise keskkonna järele (olla kui lind pesas), aga ka linnuelu heit- likkusele ning tiibade nõrkusele.

Kui vaadelda looduse kujutamist Paurmanni tekstis üldisemalt, siis on näha, et loodusega seotud kujundid ilmuvad just jutustuse olulistel hetkedel. Looduskirjel- duste ja kujundlike viidete hulk on kõige suurem esimese ja teise peatüki vahetusel – just sinna jääb loo üks kesksemaid sündmusi ehk tulekahju. Ka on loodusega seotut rohkem loo lõpus, kus Paurmann oma elu hetkeseisule hinnangut andes end linnuga võrdleb.

Nagu eespool märkisin, siis kaks aastat peale eluloo Hurdale saatmist on Paur- mann oma elust pannud kirja teisegi versiooni, mis erineb poeetika poolest esime- sest märkimisväärselt. Esimene tekst toetub väga selgelt sentimentaalse kirjanduse võtetele: selles on palju emotsionaalseid vahehüüdeid, tundelisi kirjeldusi ning heade ja halbade olukordade kontrastset esitamist. Seevastu teine tekst tegeleb pigem kul- tuuriloo dokumenteerimise kui sentimentaalse enesepaigutusega. On üsnagi kõne- kas, et teisest versioonist pole välja jäänud mitte üksnes loodusega seotud poeetika kasutamine, vaid ka esimeses versioonis looduse kujundite kaudu käsitletud põhili- sed sündmused, nagu tulekahju (mis esimeses loos moodustas jutustuse peatelje) ja metsavahitööst ilmajäämine; ka määratleb Paurmann iseennast pigem oma pere ja talu kaudu kui poeetiliselt linnuna.

Kui minu oletus on õige, et ka eluloo teine versioon oli mõeldud Hurdale saatmi- seks, siis tekib küsimus, miks soovis Paurmann kaks aastat peale esimest versiooni oma isikut teisel viisil positsioneerida. Ehk pidas ta toleleks hetkeks esimest varianti kogumisajaloo raamatu jaoks liialt emotsionaalseks? Aga sama võimalik näib see, et alles peale oma elu sentimentaalses raamis kirjanenemist hakkas ta nägema ka neutraalsemaid väljendusvõimalusi. Võib öelda, et kui Siipsen oli aktiivne oma ümb- ruse muutmisel, siis Paurmann oli aktiivne oma elu (ümber)mõtestamisel – üks viis selleks oli toetuda looduskujunditele, üritades loodusele omase vaheldumise kaudu muuta tulevik lootusrikkamaks.

Kokkuvõte

Esitasin artikli alguses küsimuse, kas vaadeldud omaeluloolistes tekstides leidub vii- teid loodusele ning kas ja kuivõrd võib neis viidetes näha modernse loodusekäsitletluse mõjusid. Vaadeldud tekstide autoreid Märt Siipсени ja Paulus Paurmanni ühendab see, et nende sissetulek sõltus loodusoludest, samal ajal oli neil huvi kaasaegsete uuenduste ning aktiivse kirjakultuuris osalemise vastu. Viimasest lähtuvalt eeldasin, et nende suhe loodusega on vähemalt osaliselt seotud sellega, mida nad lugesid. Nii Siipsen kui ka Paurmann on viidanud oma armastusele sentimentaalse kirjanduse vastu, ka on nad aktiivsed lehelugejad, samal ajal on nende kui väheharitud inimeste

lugemus sageli juhuslik, seega võis neile kätte sattuda ka muud kirjandust, mida nad oma tekstides pole maininud. Siipseni tekstist on näha, et tõenäoliselt on ta kas aja-kirjandusest või mujalt lugenud kaasaegseid aiandust kiitvaid käsitusi. Arvestades, kui kõrgelt hindas ta Jakobsoni rolli rahvuslikus liikumises, võib oletada, et ka aianduse teema on Siipsenini jõudnud Jakobsoni vahendusel, aga otsesõnu ta aiandust propageeriva kirjandusega tutvumisele pole viidanud. Gustav Wulff-Õie luuletuse tsiteerimine viitab Siipseni huvile kaasaegse kirjanduse vastu. Paurmanni puhul saab ühelt poolt esile tuua kaasaegse sentimentaalse kirjanduse mõjusid, samal ajal näib endale linna kujundi kaudu viitamisel olevat laiem taust, seostudes nii kaasaegse luule kui ka rahvalauludega. Samuti esineb Paurmanni tekstides vanasõnu, kusjuures on põnev, et neid vanasõnu, mida ta oma tekstide poetiseerimiseks kasutab, pole ta rahvaluulena Hurdale saatnud – seega võib eeldada, et need vanasõnad pole temani jõudnud mitte suulise, vaid pigem kirjakuultuuri vahendusel.

Vaadeldud kirjutistest ei leia viiteid modernsele loodusteaduslikule maailmapildile.² Modernsuse pragmaatiline aspekt, inimese katsed loodust ümber kujundada, on mõlema tekstides selgelt näha, kuid võrdlemisi ambivaletselt: nii Siipseni püüdlus täita oma lähiümbrus lindudega kui ka Paurmanni tegevus metsavahina (mis hõlmas uude metsamajandamise meetodeid) lõppevad edutult. Samal ajal vahelduvad mõlemal aktiivsed ning kaasaegseid ideid teadvustavad hetked passiivse suhtumisega, looduse ja keskkonna paratamatusele allumisega: Siipsen võrdleb end neil hetkil jumala eestkoste all olevate lindude ja loomadega, Paurmann aga rõhutab loodusele omast hea ja halva vaheldumist.

Ka modernse loodusekäsitluse seos kaasaegse identiteediloomega on mõlema tekstis näha, aga erineva nurga alt. Siipseni teksti põimitud Wulff-Õie luuletus ning sellele järgnev mõisa ja omaenda aeda võrdlev märkus toob teksti rahvusidentiteedi aspekti, samal ajal Paurmanni eluloos on loodusega seotu pigem individuaalse identiteediloometeenistuses. Toonase identiteediloometeenistuse seisukohalt on oluline rõhutada sedagi, et mõlema mehe jaoks oli tähtis oma elukogemuse edasiandmine modernsel moel kirjalikult. Siipseni kodukujundusplaanide dokumenteerimine ja Paurmanni loodusvõrdluste kaudu eluloo kulu seletamine lähtuvad küll olemuslikult erinevatest eeskujudest, kuid mõlemad väljendavad soovi asetada oma elu kaasaegse žanri ja kirjutusviisi keskmesse. Kirjutamine on mõlema jaoks võimalus olukorra aktiivseks mõtestamiseks, iseenda positsioneerimiseks muutuvates oludes. Nii võibki öelda, et mõlemad mehed seisavad modernsuse piiril, nad on teadlikud erinevatest kaasaegsetest ideedest, kuid nende valikuid suunab elukorralduse sõltuvus keskkonnast.

² Selle joone puudumist ei saa üldistada kõigile rahvalikele kirjutajatele. Näiteks Siipseni ja Paurmanniga sarnase haridusliku taustaga Gustav Malts (1837–1925) ja Jaan Pint (1843–1922) kirjeldatakse oma elulugudes püüdu saada maailma kohta teavet rohkem, kui seda pakkusid piiblibloost lähtuvad koolmeistrid: mõlemad viitavad raamatutele, kust nad geograafiat jm loodusteadusi õppisid (Malts 2019: 390–393; EKM EKLA, f 43, m 17:38, l 2/3–2/4). Malts vastandab sealjuures eriti teravalt religioosset ja teaduslikku maailmapilti. Siipsen ja Paurmann oma kirjutistes maailma toimimise üle pead ei murra, lähteks on ikkagi maailma see osa, mis nende endi elu mõjutab.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus), see on seotud uurimisprojektidega EKM 8-2/20/3 „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid“, EKM 8-2/22/5 „Usundilised mõisted. Traditsioonilised uskumused ning looduse ja kultuuri opositsioon (uus tegelikkus, teoreetilised lähenemised ja tõlgendused)“ ja EKKD65 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides“.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 169 – varia

f 43 – Jakob Hurt (EKS)

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu

KIRJANDUS

- Anttonen, J. Pertti 2005.** Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. (Studia Fennica Folkloristica 15.) Helsinki: Finnish Literature Society. <https://doi.org/10.21435/sff.15>
- Arukask, Madis 2007.** Jakob Hurt modernse maailmavaate saadikuna 19. sajandi eesti kultuuripildis. – Muutused, erinevused ja kohanemised eesti kultuuriruumis ja selle naabrites. Koost M. Arukask. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia, lk 11–30.
- Banner, Anneli 2019.** Eesti aia ajalugu. Tallinn: Hea Lugu, Eesti Vabaõhumuuseum.
- Blommaert, Jan 2008.** Grassroots Literacy: Writing, Identity and Voice in Central Africa. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203895481>
- Edlund, Ann-Catrine 2013.** A country maid and her diary: Methodological reflections on historical literacy practices. – White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. (Studia Fennica Litteraria 7.) Toim Anna Kuusmin, M. J. Discroll. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 89–100.
- Haug, Toivo (koost) 2021.** Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Päite: Päite Küla Selts.
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Kooli lugemise raamat. Esimene jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1875.** Kooli lugemise raamat. Teine jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jansen, Ea 2004.** Vaateid eesti rahvuseluse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.
- Jonuks, Tõnno; Rimmel, Atko 2020.** Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>
- Kauranen, Kaisa 2009.** Menneisyyden muistiinpanojen kirjo. – Työtä ja rakkautta. Kansanmiesten päiväkirjoja 1834–1937. (Kansanelämän kuvauksia 75.) Toim K. Kauranen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 6–21.
- Kepp, Örne 2006.** Estonia above all: The notion and definition of Estonia in 19th century lyrics. – Koht ja paik. Place and Location. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics V. Toim Eva Näripea, Virve Sarapik, Jaak Tomberg. Tallinn: Estonian Literary Museum, Estonian Academy of Arts, Estonian Semiotics Association, lk 287–300.

- Kepp, Õne 2011.** Aegruumilised suhted eesti luules aastatel 1860–1917. Ühine ja sidus looduskujund. – Kõnetav kultuur. Toim Õ. Kepp. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 35–52.
- Kikas, Katre 2015.** Mis kuulsin rahva suust se panin kirja... Mölder Märt Siipseni kirjalikust pärandist. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. Toim Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikool, lk 33–54.
- Kikas, Katre 2017.** Rahvaluulekogujate elulood Jakob Hurda rahvaluulekogus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 584–599. <https://doi.org/10.54013/kk718a2>
- Kikas, Katre 2018.** Rändlind ja Paabeli vang. Omaeluloolisus kahe rahvaluulekoguja saadetiistes. – Mäetagused, kd 71, lk 25–54. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.kikas>
- Kikas, Katre 2020.** Enesepositsioneerimine Oina veski möldri Märt Siipseni päevaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 836–852. <https://doi.org/10.54013/kk755a2>
- Kikas, Katre 2021a.** National epic from below: Kalevipoeg in the writings of grassroots literature. – Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics 19th to Early 20th Century. (National Cultivation of Culture 24.) Toim Aistē Kučinskienė, Viktorija Šeina, Brigita Speičytė. Leiden–Boston: Brill, lk 183–199. https://doi.org/10.1163/9789004457713_012
- Kikas, Katre 2021b.** Olen mitmes läätse leemes keenud... Paulus Paurmanni omaeluloolised tekstid. – Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Koost Toivo Haug. Päite: Päite Küla Selts, lk 25–39.
- Kuismin, Anna 2013.** Päiväkirjat ja omaelämäkerrat. Aikain muistot ja kokemusten koulut. – Kynällä kyntäjät. Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1370.) Toim Lea Laitinen, Kati Mikkola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 60–97.
- Latour, Bruno 2014.** Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. (Bibliotheca Controversiarum.) Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Lindudest.** – Saarlane 13. II 1890, lk 1.
- Malm, Carl Eduard 1874.** Laulud ja Loud: Üks kooli-lugemise-raamat. Tallinn: F. Kluge.
- Malts, Gustav 2019.** Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest. – Eesti elulookirjutus. Antoloogia. Kirjad, päevikud, mälestused ja elulood. Koost Ruth Hinrikus, Tiina Ann Kirss. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 390–401.
- Martin, August 2021.** Paulus Paurmanni elulugu. – Paulus Paurmanni pärand. Toila valla lood. Koost Toivo Haug. Päite: Päite Küla Selts, lk 23–24.
- Mikkola, Kati 2007.** Tulevaisuutta vastaan. Uutuuksien vastustus, kansantiedon keruu ja kansakunnan rakentaminen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1251.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Orav, Virve 1998.** Vaivara koduuriija pilguga. Tallinn: Trükikelder.
- Paatsi, Vello 2003.** Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinna Pedagoogika Ülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Põllumehe vaendlased.** – Walguse lisaleht 5. IX 1889, lk 125–126.
- Raun, Toivo Ülo 2009.** Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerumine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23).) Toim Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 113–165.

Tork, Juhan 1935. Pilk meie kooliraamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. – Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. Toim Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 205–229.

Katre Kikas (sünd 1981), MA, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee

Nature in the autobiographical writings of two men born in the mid-19th century

Keywords: autobiographical writings, modernity, nature, vernacular literacy

The article looks at nature references in texts written in the 1890s by two men born in the middle of the 19th century: namely, the autobiographical writings of farmer and school teacher Paulus Paurmann (1850–1903), and the diary of miller Märt Siipsen (1846–1916). Paurmann and Siipsen can be called vernacular literati – despite their poor education they were eager to participate in the modern literary sphere as both readers and writers. Both men depended on nature in their livelihood – this combined with their interest in contemporary literary matters makes them good examples of the spread of modern ideas about nature among the lower social classes.

The influence of these ideas can manifest in at least three different ways: (1) as an interest in modern scientific ideas; (2) as a wish to shape nature – plant new species, apply new technologies; (3) by using nature (as well as poetic language stemming from nature) to express one's identity, to position oneself with respect to modern identity markers.

In Siipsen's text we can see two different ways of positioning oneself in relation to nature: passive (religious) and active (practical). In some passages he states that everything which happens in nature depends on God, whereas in others he describes attempts at designing his surroundings by adding new plants and birds. The relationship between the two remains ambiguous.

Paurmann has written two autobiographies. The earlier one uses a lot of descriptions of and metaphorical references to nature and its composition adheres to the poetics of sentimental chapbooks; the latter one is written in plain language and barely mentions nature at all. That is to say, references to nature in his writings depend on the chosen poetic language.

In conclusion, we can see that both men have incorporated into their writings certain new ideas about nature that were disseminated in the written discourse at the time. Siipsen mostly describes new ways of designing one's farmyard, whereas Paurmann turns to poetic uses of nature.

Katre Kikas (b. 1981), MA, Estonian Literary Museum, Department of Folklore Studies, Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), katre.kikas@folklore.ee

Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbirektsiooni näitel

(Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)

LYDIA RISBERG, LIINA LINDSTRÖM

Eesti keelekorraldus on oma pika ajaloo¹ vältel lahendanud üsna erinevaid ülesandeid. Kui eelmise sajandi algul tegeleti ennekõike murrete põhjal ühtse kirjakeele loomisega ja selle kodifitseerimisega (ühiste normingute loomisega; vt Plado 2022; Kasik 2011; Erelt 2002; Tauli 1938; Tuglas 1932), siis hilisematel perioodidel on tegeletud ka normingute ja soovitude ülevaatamisega ning nende ajakohasuse küsimisega (vt nt EKI teatmik: Keelekorralduse teisenemine; EKI teatmik: Mis on muutunud; Erelt 2002: 224–250; Risberg, Langemets 2021; Paet, Risberg 2021; Risberg 2021, 2022; Paet 2022a, 2022b).

Tänapäeval, mil ühiskeelel on tugev positsioon ning murrete kasutus on taandunud, on päevakorral pigem küsimus, kas kunagi seatud normingud vastavad ühiskeele tegelikele sisemistele normidele (nn objektiivne norm) või kui ranged peaksid normingud olema. Nüüd ollakse seisukohal, et mida lähemal on normingud keele sisemistele normidele, seda vähem on keelekasutajal vaja norminguid „lihtsalt ära õppida” ning seda efektiivsemalt toimib keel. (Päll 2019) Normingute ülevaatamine on keelekorralduses toimunud lainetena varemgi ning alates 1970-ndate lõpust ja eriti 1980-ndatest on keelekorralduses võetud range normimise asemel suund soovitamisele (vt nt Kull 2000; Erelt 2002: 251–263). Probleemiks on siiski olnud keele vähene teaduslik uuritus (Kull 1961: 99, 1978: 682; Saari 1979: 164; Liivaku 1984: 583; Raadik 2020: 854).

Selleks et normingud vastaksid keele sisemisele normile, peab teadma, milline see sisemine norm on – see on keeleteaduse uurimisobjekt. Keeleteadus on paralleelselt keelekorraldusega tegelenud eesti keele uurimisega ning tänaseks võib öelda, et eesti keel on päris hästi läbiuuritud keel, eriti võrreldes suurema osa maailma keeltega. Sellegipoolest ei ole keeleteadus ja -korraldus alati ühte jalga astunud – keelekorraldus on tegelenud üsna palju varieeruvate keelendite normimisega, samal ajal kui keeleteadus ei ole sageli seda laadi varieerumisele tähelepanu pööranud. Sellele on mitmeid selgitusi, mis osalt on seotud keeleteaduse enda muutumisega: varieerumise ja tegeliku keelekasutuse uurimisega on hakatud tõsisemalt tegelema eriti viimastel aastakümnetel, kui töös on saanud tugineda suurte keelekorpuste andmetele (vt Koppel, Kallas 2022; Pilvik jt 2021; ka Stefanowitsch 2020).

Tänapäevaste korpuste ja korpuslingvistika meetodite kättesaadavus ning keelekasutuse põhjalikumad uuringud on toonud rahvusvahelisse keeleteadusesse kasutuspõhise lingvistika teooria (ingl *usage-based linguistics*). Kasutuspõhise lingvistika põhiväide on, et keel sünnib kasutuses ning keelekasutus modifitseerib keelt

¹ Eesti keele korraldamisega alustasid juba baltisakslased (vt ülevaadet Viht, Habicht 2022).

pidevalt (Croft 2000: 4; Bybee 2010; Campbell, Barlow 2020: 81). Kasutuspõhine lähenemine pöörab süstemaatiliselt tähelepanu tegelikule keelekasutusele ja selle varieerumise seaduspärasustele ning kasutab selleks eksperimentaalse ja korpuslingvistika meetodeid (vt nt Klavan 2018; Rundell 2018; Storjohann 2021). Kasutuspõhine lähenemine on kasulik ka keelekorralduse jaoks, sest see annab vahendid ja meetodid, kuidas süsteemselt keelekasutust ja normingute keeles juurdumist jälgida ning vajadusel ebakõlasid eemaldada.

Artiklis vaatleme, kuidas on eesti keelekorralduses verbireksioonide varieerumisse läbi XX sajandi suhtunud ning milliseid norminguid on seatud ja kuidas see kajastub tegelikult keelekasutuses. Selgitame tegeliku keelekasutuse analüüsi põhjal välja, kui hästi on keelekasutajad omandanud keelekorralduses loodud normingud, ning kui tänapäeva keeles varieerumine jätkuvalt aset leiab, siis mille alusel ja miks see toimub.

1. Eesti keeleteaduse areng XX sajandist praeguseni

Eesti kirjakeele sünni ja selle korraldamise vajadus tekkis perioodil, mil eesti keel oli ka uurimise mõttes lapsekingades. 1930-ndatel kirjutas Andrus Saareste (1933: 449): „Kui kirjakeeles tahame taotleda rahvakeelsust [---], siis peab see toimuma ühiskeele valitsevamatest vooludest lähtudes. Kuid meie tegelik keeleteadus peaks siis ka enam tähelepanu pöörama selle ühiskeele tundmisele.” Ka veel 1984. aastal ütleb Uno Liivaku (1984: 583) nii: „[---] keelekorraldus peab aluseks ühiskeelt, kuid soliidisel alusel pole ühiskeelt uuritud ega uurita. [---] Niisugune olukord teeb igasugused normiotsustused riskantseks ja juhuotsustuste tegemise ohu suureks.” See tähendab, et paljud keelekorralduslikud otsused ei ole alati põhinenud mitte keeleuurimisest välja kasvanud teadmistel, vaid on kujunenud mõneti juhuslikult, mõjukate isikute maitse-eelistustel või arusaamadel.

Võrreldes keelekorralduse varasemate perioodidega on olukord nüüdseks siiski muutunud. Keeleteadus ja keeleteaduslik mõtlemine on Eestis arenenud jõudsate sammudega ning erinevad suunad ning lähenemised on mitmekesistanud arusaama (eesti) keelest ja selle toimimisest. Eesti keeleteaduse mõtte arengut XX sajandil on ülevaatlilikult kirjeldanud nt Haldur Öim (2000) ning üksikvaldkondade käsitlusi leiab kogumikust „Eesti keele uurimise analüüs” (Erelt 2003). Viimasel paaril aastakümnel on eesti lingvistika teemadering laienenud veelgi, samuti on see järjest tugevamalt integreerunud rahvusvahelisse teadusruumi; oluliselt on täienenud keeleuurimise metodoloogiline külg ja alusmaterjalide (nt korpusandmete) kättesaadavus. Ilmunud on põhjalikke käsitlusi eesti keelest (nt „Eesti keele varamu” sari). Tänapäeva keeleteadust, sh eesti keeleteadust iseloomustab ennekõike andmepõhisus: toetatakse erinevatele eesti keele kohta loodud ressurssidele (nt keelekorpused), aga üha enam ka katselistele meetoditele. Järjest olulisem on metodoloogia osa nii andmete kogumises, töötlemises kui ka interpreteerimises. Ka kvantitatiivse andmeanalüüsi roll lingvistilises uurimistöös on üha olulisem. Andmepõhisest tegeliku keelekasutuse uurimisest on välja kasvanud kasutuspõhine lingvistika.

2. Kasutuspõhine lingvistika

Kasutuspõhine lingvistika lähtub arusaamast, et keel sünnib selle kasutamise käigus ning kasutus kujundab keelt pidevalt (vt nt Barlow, Kemmer 2000; Bybee 2010; Perek 2015: 6). Kasutuspõhine lingvistika on välja arenenud kognitiivsest keeleteadusest (vt Langacker 1987; Croft, Cruse 2005) ning otsib seoseid ennekõike inimese kognitiivsete võimete ja keele vahel.

Keeleüksuste valikut mõjutavad väga erinevad tegurid ja nende koosmõjud, mis ilmnevad nende kasutamises. Valikuid mõjutavad näiteks suhtlusolukorra vajadused, mälu ja keele töötlemisega seotud nähtused (vt Diessel 2017) või sellised kognitiivsed protsessid nagu keeleliste üksuste kategoriseerimine, võime neid üksusi omavahel ühendada, analoogiaseoste leidmise võime, rikas mälu ning vormi ja tähenduse seostamise võime (Ibbotson 2013). Kasutuspõhises keeleteaduses on keelt iseloomustatud kui kompleksset adaptiivset süsteemi (Bybee 2010), mis tähendab, et keel muutub ja kohaneb vastusena mitmele eri tüüpi võistlevale tegurile (Ibbotson 2013). See omakorda tähendab, et inimene toimib kui tõenäosuslik masin, valides iga kord võimalike väljendusvahendite hulgast selle, mis antud konteksti kõige paremini sobib, kaaludes ja arvestades sealjuures ühtaegu mitmeid eri mõjureid. Keelekasutus mõjutab otseselt ka keelevahendite vormilist kujunemist: näiteks on leitud, et kõrge kasutussagedusega keelendid kalduvad lühenema (*end vabandama* > *vabandama*; kõnes *ütlesin* > *ütsin*) või kinnistuma erandliku vormina (*olema*-verbi vorm *on*) – need on tänu pidevale kordamisele mälust paremini kättesaadavad kui mitte nii sagedased vormid (Bybee 2010: 39).

Keel ei ole niisiis fikseeritud, vaid muutub kasutuses pidevalt (Croft 2000: 4; Burridge, Bergs 2017: 13), ning keelt uurides peab seetõttu tähelepanu pöörama just keele tegelikule kasutusele. Kasutuspõhise lingvistika uurimisobjektiks ongi tegelik, loomulik keelekasutus, mis on kõige lihtsamalt kättesaadav tekstikorpustest, aga ka näiteks eksperimentidest. Viimased nõuavad põhjalikku eeltööd ja häid teadmisi eksperimentide planeerimisest (vt nt Klavan jt 2013). Kasutuspõhine lingvistika tugineb suuresti korpuslingvistika pikale uurimistraditsioonile, mis sai alguse 1960-ndatel, mil loodi esimesed keelekorpused. See on sestpeale arenenud keeleteaduse suunaks, millel on tugev ja mitmekülgne metodoloogiline alus (vt nt Muischnek, Lindström 2020; Stefanowitsch 2020; Brezina 2018).

Korpusest pärinevatele andmetele toetuv keele uurimine (Stefanowitsch 2020: 1, 56) võimaldab vastata uurimisküsimustele nii keelekasutuse kui ka varieerumise kohta, aga samuti muudele keelega seotud küsimustele, mis puudutavad keelt ennast või ka keelevälist maailma. Korpuseandmeid võib analüüsida nii kvantitatiivselt (arvandmetel põhinedes) kui ka kvalitatiivselt (andmeid tõlgendades) (Biber 2000: 287–288; Crawford, Csomay 2016: 9). Kvantitatiivne andmeanalüüs tagab eeskätt selle, et järeldused ei tugineks üksikutel juhuslikel näidetel, vaid kehtiksid laiemalt. Andmete põhjal tehtud järeldused keele kohta ei põhine uurija sisekaemusel, vaid suure hulga inimeste keelekasutusel. Uurimistulemused on tänu sellele adekvaatsemad ja vähem kallutatud kui uurija sisekaemusel põhinevad järeldused (Storjohann 2010: 8; vt ka Sinclair 1991). Korpuslingvistika aitabki keele uurimises subjektiivsust vähendada

(Stefanowitsch 2020). Korpust ei käsitleta lihtsalt andmebaasina, kust mõned näited valikuliselt välja nopitakse, vaid analüüsis arvestatakse süsteemselt kõiki korpuse-andmeid (Gries 2007: 4). Need andmed ei muutu: päringut korrates saadakse täpselt samad tulemused (Klavan jt 2013: 19; Koppel, Kallas 2022: 217; vrd guugeldamise ebaadekvaatsusega, Kilgarriiff 2007). Tänapäeval on korpuste kasutamiseks mitmeid abivahendeid, neist üks enim kasutatuid on korpuspäringukeskkond Sketch Engine (vt Kilgarriiff jt 2014). Algselt loodi see leksikograafide töövahendiks, ent see võimaldab suuri korpusi mitmekülgselt analüüsida ka teistsugustel, sh teadustöö eesmärkidel.

Kokkuvõtlikult on kasutuspõhine lingvistika ja selle andmepõhisus põhimõtelt teistsugune lähenemine kui uurija enda vaistust lähtuv keelekäsitlus, sest toetub paljude inimeste keeleteadmistele, mitte ühe inimese idiolektile. Kvantitatiivsed andmed võimaldavad mudeldada keele varieerumist ühiskonnas ja seda mõjutavaid tegureid ning annavad seega parema pildi tegelikust keelekasutusest, kui see oli võimalik varem, väiksemahuliste ja piiratud registrivalikuga sedelkartoteekide ajal (vt nt EKSS 2009: 5; Frankenberg-Garcia jt 2021: 206; Hennig 2021: 16).

Kasutusandmetel põhinev lähenemine on muuhulgas eriti selgelt välja toonud need kitsaskohad, kus varasemad keelekorralduslikud normingud süsteemselt erinevad tegelikust keelekasutusest. Seda problemaatikat kirjeldamegi järgmisena verbireksioonide näitel.

3. Eesti keelekorralduse areng verbireksiooni käsitluse näitel

Eesti keeleteaduses ja -korralduses on sajandi jooksul olnud üldiselt üsna sarnasel seisukohal selles, mis on reksioon ehk sõltumine. Huno Rätsep (1978: 64) sünteesis varasemaid reksiooni definitsioone, tuues välja olulise joonena selle, et reksioon on üks alistava seose liike, milles on kaks komponenti: põhisõna ja laiend, sealjuures oleneb laiendi vorm (kääne, kaassõnafras vms) põhisõna tähendusest. Pärast seda pole arusaam eesti keele põhilistes süntaksikäsitlustes (EKG II; EKK 1997, 2020; Erelt, Metslang 2017) oluliselt muutunud.

Verbireksiooni võib vaadata kui verbi kinnistunud argumentstruktuuri: verbi tähendus tingib laiendi (argumendi) olemasolu ja vormi. Rikkaliku morfoloogiaga eesti keel võimaldab argumentide vormistamisel sageli rohkemat kui üht varianti: alates objekti käändevaheldusest (*sõin võileiba ~ sõin võileiva*) kuni mitmete süsteemsete vaheldusteni, mis on tänapäeva grammatikates vähe kajastust leidnud. Näiteks verbi *mõtlesin* juurde võib kuuluda kõrvallausekujuline laiend, mille korrelaadi vorm pealauses võib varieeruda: *Ma mõtlesin, et ta tuleb ka ~ Ma mõtlesin sellest, et ta tuleb ka ~ Ma mõtlesin selle peale, et ta tuleb ka*. Osa neist vaheldustest toob kaasa tähendusnüansse, mis pole põhjalikuma analüüsita kirjeldatavad.

Klassikaliselt verbireksiooniks peetud juhtumid on eesti keeleteaduses ja -korralduses siiani paremini teadvustatud osa. Verbireksioonis on aga palju vaheldusi ja varieerumist, mida on keelekorralduses osa verbide puhul peetud probleemiks,

tuues endaga kaasa normeerimispuüded. Nii on mõnede verbide rektsooni fikseerides eelistatud üht käänet teisele, nt *sarnanema* [millega?], mitte [millele?]. Rektsooni käsitlevad allikad ongi XX sajandi algusest saadik olnud preskriptiivsed (nt Aavik 1936; Rajamaa 1936; Valgma, Remmel 1968; Mäearu 1996, 2011; Erelt 2006, 2019: 35–41; EKK 2020: 443–448), samuti on keeleõppijatele mõeldud kogumikud oma teistsuguse olemuse tõttu rangemate piiridega (vt Pool 1996, 2019).

On nenditud, et „mõnel juhul on õige rektsooni valimisega raskusi” (Erelt 2019: 35; ka Mäearu 2011: 3; Pool 2019: 7; juba Mägiste 1936: 148), aga ei täpsustata, kellel ja miks raskused esinevad. Kui keeleõppija puhul võib eeldada, et raskused tekiavad teistsuguste sõltumisseoste tõttu tema emakeeles, siis eesti keelt emakeelena kõnelejal arvatavasti oma keeletunnetuse ja normeeringu erinevuste tõttu. Paistab, et tähelepanu pole pööratud sellele, et nii mõnigi tüüpiga, tänapäevaks „rasked kohad” on ette kirjutatud juba sajand tagasi, kui ühist eesti kirjakeelt alles loodi (nt Muuk, Tedre 1931; Aavik 1936; Rajamaa 1936; vt ka Kerge 2004). Sealjuures kalduti tollal õigeks pidama seda, mis vastas autoriteetsete keelemeeste maitsele (Saareste 1952: 122). Seega on tegu valdkonnaga, mida on küll normeeritud, aga väga vähe teaduslikult uuritud.

Järgnevalt vaatleme lähemalt, kuidas on verbirektsoone eesti keelekorralduses käsitletud. Rõhuasetus on XX sajandi alguses, sest Teise maailmasõja järel arusaamad eesti keelekorralduses rektsooni asjus kuigivõrd ei muutunud – kuni 2022. aastani.

3.1. Keelekorralduse verbirektsooni-käsitlus XX sajandil

XX sajandi algul, eriti 1920.–1930. aastatel otsustati ühist eesti kirjakeelt luues ära paljud praeguse kirjakeele alused (vt nt EÕS 1925–1937; Muuk, Tedre 1931; Aavik 1936; ka Kerge 2004: 11). Üks keelekorralduse peamisi põhimõtteid on olnud teiste keelte mõju tõrjumine. Näiteks 1924. aastal leidis Elmar Muuk, et verbi *arvestama* [millega?] rektsooniline laiend kaasaütlevas käändes on vene *считаться с чем-нибудь* ja saksa *mit etwas rechnen* mõju, mis tema hinnangul ei olnud eesti keele seisukohalt põhjendatud, sest eesti keeles nõuavad *stama*-lõpulised transitiivverbid väidetavalt rektsoonilist laiendit objektikäänetes. Tema hinnangul oli ainuõige osastav kääne [mida?]. Muuk võttis asja kokku järgmiselt: „Oleks viimne aeg selleski väikses küsimuses pääseda võõraste keelte tarbetu eestkoste alt”, ehkki sellele järgneb kohe lahtiütlus, et „mõnikord võivad küll laenud teistest keeltest olla väga tarvili-kud!” (Muuk 1924: 105). Muuhulgas on siit näha üksiksõnade kaupa normeerimise ilmingut, samuti range süsteemi taotlust keeles – *arvestama* prooviti kunstlikult lisada teiste *stama*-verbidega ühesugustesse piiridesse.

Muugil oli tollal palju mõjujõudu eesti kirjakeelt, sh rektsoone kujundada (EKK 2020: 31). Näiteks „esimene ametlikel keelenormel põhjenev käsitlus” (Nurm 1931: 20) oli Muugi ja Mihkel Tedre õpik „Lühike eesti keeleõpetus” (1. tr 1930), kus normeeriti ka see, et verbi *arvestama* rektsoon on üksnes osastavas käändes. Sama õpetust jätkab Muuk „Väikses õigekeelsus-sõnaraamatus” (1933), kus nurksulgudes lisandsõna selgitab sõna tarvitusviisi lauses (VÕS 1933: 9), nt *arvestama* [mida?].

1933. aastal toimus Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolek (vt Elisto 1934), kus avaldati keele kohta tolele ajale omaseid arvamusi. Näiteks Saareste arvas, et „[k]eeles juba oleva printsiip tuleb aluseks võtta ja olevast analoogiat leida” ning kuna *arvesse võtma* [*mida?*] on osastava reksioonikäändega, siis on see loomulik ka verbil *arvestama*. Saareste on soovitanud arvestada ka tegelikku keelekasutust: „Kus [reksioonikäände valimise] võimalused pole uued, vaid omas keeles olemas, tuleks valida, mis on üldisem” (Elisto 1934: 84). Saareste tollastele seisukohtadele, et uuemate sõnade puhul tuleb jälgida ühiskeelset kasutust, toetuda ei saa loogilisuse ega võrkeelsuse põhimõttele, vaid peab arvestama eeskätt ühis- ja rahvakeelt (vt ka Plado 2022: 1085–1088), on hiljem pooldavalt viidanud keelekorraldusteoreetik Valter Tauli (1941: 352).

Johannes Aavik (1934: 33) rõhus eesti keele omapärasuse põhimõttele: „Reksioonid moodustavad tähtsa ja keerulise osa süntaksist ja neis tuleb nähtavale keele omapärasus ning individuaalne laad, sest eri keeled erinevad siin nii paljude sõnade suhtes.” Samuti oli reksioon Aaviku jaoks õigekeelsuslikult tähtis ja keeruleline ala. 88 aastat tagasi polnud „võrdlemisi noores ja alles arenemisel olevas kultuurkeeles” reksioonide süntaks lõplikult ega Aaviku jaoks „igati rahuldavalt välja kujunenud” (Aavik 1934: 33). Aaviku hinnangul oli süntaksi õigekeelsust jõutud viljeleda võrdlemisi vähe. „Nii ei ole kõigi reksiooniliste vankuvuste kohta ka ametlikes grammatikais seisukohta võetud ega ainulubatavate keelendite piirid sel alal kindlaks määratud; teiselt poolt jälle ei tundu mõned fikseeringud sel alal kõigiti õnnestunuina” (Aavik 1934: 34). Ta proovis reksioonikasutust fikseerida õpikus „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” (1936), kus ta esitas oma keeleuuenduslikke seisukohti, mis erinesid ametlikust ehk Johannes Voldemar Veski ja Muugi keelest.

Herman Rajamaa tegi esimese katse koostada eesti sõnade muuteline sõltuvuse käsiraamat eestlastele, aga eriti muulasile ehk keeleõppijatele. Verbi *arvestama* reksiooni [*millega?*] kohta on tal „ametlikule keelele” tuginedes palju öelda, nt et see „on eesti keele seisukohast täiesti ekslik („arvestama” nõuab ikka osastavat käännet)”. Kaasaütlevat käännet selle verbi reksioonina peab ta vene keele mõjuks. (Rajamaa 1936: 3)

Nõukogude okupatsiooni ajal ilmunud ÕS-ides (alates SÕS I 1948 kuni ÕS 1976) arvestati aga verbi *arvestama* tegelikku kasutust (vt KK 1960: 245 eri tähendussisude kohta). Ka Johannes Valgma ja Nikolai Remmeli „Eesti keele grammatikas” (1968) on verbil *arvestama* kaks reksioonikäänet, ent nagu Aavikki (1936: 114) heaks pidas, erineva tähendusnüansiga: [*mida?*] millegi olemasoleva kohta ja [*millega?*] millegi võimaliku kohta (seda vahet kirjeldati veel ÕS 2006-ski). Nad on öelnud: „Kus on kaks reksiooni, seal on sageli tähenduslik vahe” (Valgma, Remmel 1968: 146).

Kuigi vahepeal kostus keelekorraldusmaastikul teistsuguseid hääli: „[---] pole näiteks õige viimseni ära normeerida reksiooni tarvitamist, sest siingi oleneb sageli palju konkreetsest juhtumist või eriolukorrast” (Kull 1961: 98), siis vastupanu oli visa. Näiteks Helju Vals (1966: 570) lootis, et „eesti keele reksioon ei ole veel viimse detailini „ära” normeeritud”, ja esitas omad eelistused, muuseas taunis ta alaleütleva

käände liigset kasutamist, nagu varem Aavik (1934: 38) jt ning hiljem Peep Nemvalts (2012); Reili Argus, Katrin Kern, Helika Mäekivi (2022: 119) jt.

Ka Tiitu Erelt (1968: 212) pidas levinud rektsoonikäänete kasutust veaks: „Kuigi pole olemas eesti keele rektsoonisõnastikku ja ÕS abistab siin alla oma võimaluste, ei tähenda see veel rektsoonivigadele vaba voli andmist. Kerge oleks mõne sõnastiku (seekord igatahes ka ÕS-i) või grammatika järgi veenduda, et miski saab p õ h i n e d a ainult m i l l e l g i.” Siit ilmneb eesti keelekorralduses pikka aega levinud arusaam, et keel algab sõnaraamatust, mitte sõnaraamat ei kirjelda keelt nii, nagu seda kasutatakse (vt ka Risberg 2022). Siiski, keele uurimise vajalikkust leksika ja grammatika alal on omal ajal näinud näiteks Rein Kull (1978: 682), kes mainis ka, et ühiskeele ja kõnekeele variantsus oli täielikult uurimata. See on seda kohati tänapäevani.

3.2. Keelekorralduse verbirektsooni-käsitlus tänapäeval

Eesti taasiseseisvumise järel jätkus küllaltki preskriptiivne vaade rektsooniküsimusele (nt Mäearu 1996, 2011; EKK 1997, 2020; Erelt 2006, 2019; Erelt, Metslang 2017). Vastupidiselt sajandi algusele (nagu Elisto 1934: 84) oli aga nüüdseks aru saadud, et „[s]ünonüümsete verbide rektsoonid ei pruugi olla ühesugused” (Pool 1996: 6, 2019: 8; ka Erelt 2017: 66).

Põhimõtteline kannapööre, et rektsoon ei allu normingutele ega soovitustele, tuli Eesti Keele Instituudi (EKI) rektsoonitöörühma² arutelude käigus, kus 2022. aasta algul otsustati, et „rektsoon ei käi normimise alla, lähtume kasutustavast/objektiivsest keelenormist” (EKI-sisene tööfail). EKI teatmik on rektsooni 2023. aasta alguse seisuga mainitud üksnes artiklis „Keelekorralduse teisenemine”, kus esitatud tabelis on öeldud, et rektsooni puhul kirjeldatakse objektiivset keelenormi.³ EKI ühendsõnastikus (keeleportaalil Sõnaveeb, vt Tavast jt 2022; Langemets jt 2021) esitatud „rektsoonid osutavad nende sagedale esinemusele, samas ei ole nad vältimatult kohustuslikud” (EKI-sisene tööfail).

4. Verbirektsoonide kasutuspõhine analüüs

Tänapäevaseid rektsooniloendeid (nt Mäearu 2011; Pool 2019; EKK 2020) lapates paistis meile, et neisse on kaasatud sõnad:

1. mille puhul ei olene rektsooni käändest tähendus (nt *sarnanema*),
2. mille puhul oleneb rektsooni käändest tähendus (nt *panustama*),
3. millega ei paistnud meile tegelikult keeles probleeme olevat (nt *arvestama*),
4. mis on loendisse pandud vististi selleks, et juhtida tähelepanu hoopis käände või kaassõna kasutusele (nt *osas*), või on sõna peetud paronüümiks, mille tähendust prooviti ette kirjutada (nt *osundama*; paronüümide kohta vt Risberg, Langemets 2021).

² Töörühma kuulusid Jelena Kallas, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Raili Pool, Maire Raadik, Mai Tiits, Natalia Vaiss, Tiia Valdre.

³ Põhjalik artikkel rektsooni kohta on töös ja see peaks EKI teatmikusse jõudma 2023. aasta sees.

Analüüsi valisime verbid, mille puhul ei paistnud verbireksiooni käände vaheldumine kaasa toovat tähenduse erinevust lauses või konstruktsioonis tervikuna – või vähemalt ei ole neid varem tähendusest sõltuvaks peetud. Tahtsime teada, kas sel juhul sõltub reksiooni valik siiski millestki, mida pole veel välja selgitatud. Süvaanalüüsi valisime verbi *sarnanema*, ent artiklis vaatleme põgusalt ka verbikimpe *baseeruma*, *põhinema*, *rajanema* ja *toetuma*, *tuginema*. Keelekorralduses on nende kõigi puhul õigeks peetud ainult üht reksioonikäänet (vt Erelt 1968: 212; Allkivi 2012; EKK 2020: 443–448).

4.1. Verbireksioonide kasutus XX sajandi alguses

Saamaks teada valitud verbide reksioonikäände kasutust ning selle võimalikku muutumist möödunud sajandi jooksul keelekorralduses antud reeglite järgi, analüüsisime kõigepealt XX sajandi alguse tekste. Vaatasime DIGAR-i Eesti artiklitest (DEA) 100 lause juhuvalimeid ajavahemikust 1900–1939 (vt tabelit 1). Kuna DIGAR-i otsing ei ole kuigi detailne, otsisime märksõna ainsuse 3. pöördes.

Tabel 1. Verbireksioonide kasutus aastatel 1900–1939. Halliks on värvitud lahtrid, kus norminguvastane kasutus on ülekaalus.

Märksõna	Normingukohane	Norminguvastane	Muu
<i>sarnaneb</i>	[kaasaütlev] 12	[alaleütlev] 88	–
<i>sarnleb</i>	[kaasaütlev] 17	[alaleütlev] 83	–
<i>arvestab/arwestab</i>	[osastav] 48	[kaasaütlev] 38	14
<i>baseerub</i>	[alalütlev] 62	[alaleütlev] 38	–
<i>põhineb</i>	[alalütlev] 78	[alaleütlev] 22	–
<i>rajaneb</i>	[alalütlev] 46	[alaleütlev] 54	–
<i>toetub</i>	[alaleütlev] 91	[alalütlev] 3	6
<i>tugineb</i>	[alaleütlev] 78	[alalütlev] 22	–

Tabelist 1 on näha, et verbid *sarnanema* ja *sarnlema* olid XX sajandi I poolel tugevasti kaldu norminguvastase ehk alaleütleva reksioonikäände kasutuse poole. Sealjuures esines kaasaütlevat käänat mõlemal juhul pigem 1930. aastate II poole lausetes ehk siis, kui „õiged” reksioonid olid juba ära seatud (nt Muuk, Tedre 1931; Aavik 1936).

Lisaks kaldus norminguvastase kasutuse poole verbi *rajanema* reksioonikääne. Ent Muugi ja Tedre õpikus (1931) oligi verb *rajanema* tänapäevast erinev, selle reksiooniks on seal märgitud [millele?], kuigi muudes allikates läbi sajandi [mille!].

Teisi vaadeldud verbe kasutati DIGAR-i andmete järgi pigemini normingukohaselt. Tähelepanu tuleb siiski pöörata sellele, et ka tollal tekste toimetati. Keele-

toimetaja amet tekkis ametlikult 1929. aastal (vt Mäekivi 2019; Kasik 2020), ehkki tekste vaadati enne trükki üle juba varemgi (vt nt Muuk 1926: 62).

Kui *sarnanema* reksioonikäanded on väga erinevad (alaleütlev ja kaasaütlev), siis *põhinema*- ja *toetuma*-verbikimpudel varieeruvad alal- ja alaleütlev kääne ehk väga sarnased väliskohakäanded (samas ei kasutata alaltütlevat käänat). Põhjus võib seisneda muuhulgas selles, et murretes langeb alal- ja alaleütleva käände kasutus mõningal määral kokku (Viikberg 2020: 122–126).

4.2. Verbireksioonide kasutus XXI sajandil

Tänapäeva keelekasutust uurisime eesti keele ühendkorpuse 2021 põhjal (ÜK; vt ka Koppel, Kallas 2022), kasutades Sketch Engine'i võimalusi. Analüüsisime 300 lause juhuvalimit (v.a *sarnanema* 375, *sarnlema* 56, *arvestama* 100), valisime ajavahemiku 2019–2021 tekstid, žanrideks (allkorpusteks) blogid, ilukirjanduse ja ajakirjanduse – et laused pärineksid nii toimetatud kui ka toimetamata allikatest. Kuna ÜK otsing on detailsem kui DIGAR-i oma, siis kasutasime lemmaotsingut, mis leiab verbi kõikides pöördvormides.

Tabel 2. Verbireksioonide kasutus aastatel 2019–2021. Halliks on värvitud lahter, kus norminguvastane kasutus on ülekaalus.

Märksõna	Normingukohane	Norminguvastane	Muu
<i>sarnanema</i>	[kaasaütlev] 239 (64%)	[alaleütlev] 136 (36%)	–
<i>sarnlema</i>	[kaasaütlev] 20 (36%)	[alaleütlev] 32 (57%)	4 (7%)
<i>arvestama</i>	[osastav] 46 (46%) [kaasaütlev] 25 (25%)	[normingut pole]	29 (29%)
<i>baseeruma</i>	[alalütlev] 259 (86%)	[alaleütlev] 36 (12%)	5 (2%)
<i>põhinema</i>	[alalütlev] 283 (94%)	[alaleütlev] 16 (5%)	1 (0%)
<i>rajanema</i>	[alalütlev] 219 (73%)	[alaleütlev] 81 (27%)	–
<i>toetuma</i>	[alaleütlev] 295 (98%)	[alalütlev] –	5 (2%)
<i>tuginema</i>	[alaleütlev] 279 (93%)	[alalütlev] 21 (7%)	–

Tabelist 2 on näha, et *sarnlema* on viimaste aastate tekstides ainus verb, mille reksioonikääne kaldub norminguvastase poole. Seda ilmselt sellepärast, et *sarnlema* on kasutuses harv ja poeetiline. Samas, verbi *sarnanema* reksioonikasutus on sajandi jooksul kaldunud kaasaütleva käände poole. Ülejäänud verbide reksioonikääne pole sajandi jooksul selle materjali põhjal kuigivõrd muutunud: normingukohane kasutus on pigem ülekaalus. Kindlasti on siin oma osa ka sellel, et tekstid on vähemalt osaliselt toimetatud (nt ajakirjandustekstid, osaliselt arvatavasti ka blogid).

Järgnevalt vaatame lähemalt verbi *sarnanema* kasutust ÜK põhjal, et välja selgitada, miks selle rektsoonikääne tänapäeval endiselt varieerub.

5. Verbi *sarnanema* juhtumiuuring

Eesti keelekorralduse suhtumine verbi *sarnanema* rektsoonikäändesse ei erine keelekorralduse üldisest suhtumisest verbirektsoonide normeerimisse kuigivõrd. Nimelt on keelekorralduses *sarnanema* õigeks rektsoonikäändeks pikka aega peetud üksnes kaasaütlevat käänat, taunitud on alaleütlevat käänat. See traditsioon ulatub tagasi juba vähemalt Muugi ja Tedre õpikuni (1931), kus verb *sarnanema* on esitatud ainult kaasaütlevas käändes rektsoonilise laiendiga. Ka Akadeemilise Emakeele Seltsi 1933. aasta koosolekul öeldi verbi *sarnanema* kohta napilt, et see leiab tuge varasemast konstruktsioonist *sellega (ühe)sarnane*. Ernst Nurm leidis tookord, et nii alaleütlev kui ka kaasaütlev käänne on kodused, aga tema hinnangul võiks ikkagi kaasaütlev püsima jääda. (Elisto 1934: 85)

Aavik eelistas tähenduses 'sarnane olema' hoopis verbi *sarnlema*, millel tuli tema hinnangul eelistada ametliku *ga*-rektsooni asemel *le*-rektsooni. Samas teeb Aavik vahet sõnaliikide rektsoonidel, sest nimisõna *sarnasus* „konstrueerub loomulikult” kaasaütlevaga. (Aavik 1934: 38; peenete erisuste kohta saab lugeda Aavik 1936: 115) Oma õpikus esitab Aavik (1936: 358) „vaid need sõnad, millede rektsoonide tarvitamises valitseb alles teatav ebakindlus või millede suhtes eksitakse” – teiste seas on seal *sarnane olema*, *sarnane* ja *sarnlema*. Rajamaa rektsooniraamatust (1936) on *sarnanema* aga välja jäänud.

Verbini *sarnanema* SÕS-ide (1948, 1951) koostamisel ei jõutud, sest need jäid *k*-tähe juures pooleli. VÕS 1953-s sellel rektsoonitäpsustust ei olnud ja ÕS 1960-s on esitatud *sarnanema* [*kellegagi*, *millegagi*] = *sarnane olema*. Võib oletada, et verbi *sarnanema* tähendus 'sarnane olema' on ÕS-is esitatud seepärast, et vastanduda Aavikule, kelle jaoks selles tähenduses pidanuks olema verb *sarnlema*, või EÕS-i III köitele (1937), kus 'sarnaseks muutuma' on pandud *sarnanema* esimeseks tähenduseks.

Kull (1961: 98) ei vaidle, et *sarnanema* „normaalrektsoon” on kaasaütlev, aga ta leiab rangetest hoiakutest mõnevõrra leebemalt, et mõnikord võib sobivamaks osutuda alaleütlev käänne. Ent Kull on pigem hüüdjä hääle kõrbes, sest näiteks Tiiu Erelt (1968: 212) oli kindel, et *sarnanema* „tegelik rektsoonikääne on kaasaütlev”. Ka Valgma ja Rimmel (1968: 146) jätsid *sarnanema* üksnes kaasaütleva käändega – küllap seepärast, et nad ei näinud, et kahest rektsoonikäändest sõltuks *sarnanema* tähendus. Väljaspool ENSV-d ilmunud Tauli grammatikas (1980) on *sarnanema* seevastu esitatud mõlema rektsooniaga.

Tänapäevaks on seisukoht verbi *sarnanema* asjus kohati muutunud. Näiteks kui Mati Erelti „Lause õigekeelsuse” 1. trükis (2006) oli esitatud verb *sarnanema* [*millega?*] (**millele*), sealjuures tähistas tärn „lubamatut vormi või tarindit” (Erelt 2006: 10), siis 4. trükis (2019) on verbi *sarnanema* juures öeldud juba leebemalt: *sarnanema millega* (*halvem: millele*) (ehk lubamatu asemel üksnes halvem). Samas on „Eesti keele süntaksist” (Erelt, Metslang 2017: 321–322) välja jäetud info, et verbi

sarnanema rektsooniline laiend võib peale kaasaütleva käände esineda ka alaleütlevas käändes.

ÕS-ides 1999–2018 esitati *sarnanema* rektsooniline laiend samuti ainult kaasaütlevas käändes. EKI ühendsõnastikus on *sarnanema* rektsoonikäandeid kaks: kaasaütlev ja alaleütlev, lisaks on esitatud konstruktsioon *sarnanema* [mille poolest].

Verbi *sarnanema* kasutust on varemgi mõnevõrra uuritud. Allkivi (2012) on selle põhjal teinud keelekorraldusele ettepaneku, et sagedasti kasutatav ja loomulikuna tajutav rektsoon [kellele? millele?] võiks ka ametlikus kirjakeeles kaasaütleva kõrval mööndud olla. Nemvalts (2012) eelistas verbi *sarnanema* rektsoonina kaasaütlevat käänat, ehkki erinevalt Nurme sajanditagusest seisukohast tõdes ta, et alaleütlevat ei tarvitseks siiski veaks lugeda.

Tabel 3. *sarnanema* analüüsi kaasatud tunnused.

Tunnus	Tunnuse tasandid	Juhtumeid
Rektsoonikääne (<i>rekt_kaane</i>)	alaleütlev (<i>all</i>), kaasaütlev (<i>kom</i>)	alaleütlev: 136 lauset kaasaütlev: 239 lauset
Alamkorpus (<i>genre</i>)**	ajakirjandus (<i>periodicals</i>), blogid (<i>blogs</i>), foorumid (<i>forums</i>)	ajakirjandus: 115 lauset blogid: 184 lauset foorumid: 76 lauset
Polaarsus	jaatav lause (<i>j</i>), eitav lause (<i>e</i>)	jaatav: 357 lauset eitav: 18 lauset
Aeg	olevik (<i>ol</i>), minevik (<i>min</i>)	olevik: 325 lauset minevik (sh mineviku liitajad): 50 lauset
S(subjekti) ja A(dverbiaali) pikkus	S_ <i>pikkus</i> [sõnade arv] A_ <i>pikkus</i> [sõnade arv]	S_ <i>pikkus</i> : 0–11 sõna (0 sõna = subjekti lauses ei väljendata) A_ <i>pikkus</i> : 1–10 sõna
S(subjekti) ja A(dverbiaali) semanti- lised omadused: S_ <i>sem</i> ja A_ <i>sem</i> *	NP viitab inimesele (<i>inimene</i>), muule elusale referendile (<i>elus</i>), spetsiifilisele konkreetsele mitteelusale referendile (<i>sp_konkr</i>), mittespetsiifi- lisele konkreetsele referendile (<i>ms_konkr</i>) või abstraktsele referendile (<i>abstr</i>)	S_ <i>sem</i> : inimene (30), elus (8), sp_konkr (136), ms_konkr (46), abstr (155) A_ <i>sem</i> : inimene (24), elus (9), sp_konkr (117), ms_konkr (54), abstr (171)
S ja A semantiline erinevus (Sem_erinevus)**	S ja A kuuluvad eri semantilis- tesse rühmadesse (<i>j</i>); S ja A kuuluvad samasse seman- tilisse rühma (<i>e</i>)	j: 55 lauset e: 320 lauset

* Tunnus on statistiliselt oluline ($p < 0,05$).

** Tunnus on statistiliselt oluline ($p < 0,01$).

*** Tunnus on statistiliselt oluline ($p < 0,001$).

Järgnevalt anname ülevaate verbi *sarnanema* rektsoonikasutusest ÜK andmete põhjal. Analüüsi aluseks on 375 lauset, mis on saadud juhuvalimina kolmest alamkorpusest: ajakirjandus, blogid ja foorumid. Eesmärk on ühelt poolt teada saada, mil määral kasutatakse verbi *sarnanema* rektsoonilise laiendina kaasaütlevat ja alaleütlevat käänat, teiselt poolt aga jälgida, kas mõni muu tegur mõjutab käände valikut.

Iga lause juurde lisasime info selle kohta, millist reksiooni oli kasutatud (kaasaütlev või alaleütlev), ning võimalike muude tunnuste kohta, mida oli iga lause puhul võimalik määrata ning mis potentsiaalselt võivad käände valikut mõjutada. Kõik analüüsi kaasatud tunnused on toodud tabelis 3. Uuritavaks tunnuseks on reksioonikääne (rekt_kaane), mille suhtes kõiki ülejäänud seletavaid tunnuseid testisime, et välja selgitada nende mõju reksioonikääne valikule. Selleks kasutasime Pearsoni χ^2 -testi või T-testi (viimast numeraalsete tunnuste puhul nagu S_pikkus ja A_pikkus). Statistiliselt olulised seletavad tunnused on tabelis 3 märgitud tärnidega.

Testide põhjal mõjutavad käände valikut alamkorpused, reksiooniadverbiaali semantilised omadused ning subjekti ja reksiooniadverbiaali kuulumine eri semantilistesse rühmadesse. Nende tunnuste ja reksioonikääne valiku seosed on esitatud tabelites 4–6.

Tabelis 4 on esitatud kaasaütleva ja alaleütleva käände vahet kolmes alamkorpuses. Näeme, et ehkki verbi *sarnanema* alaleütlevas käändes reksiooniline laiend on olnud keelekorralduses tõrjutud variant, on see siiski tänapäeval laialt kasutuses (valimis oli 36% alaleütlevas käändes). See näib olevat seotud tekstide üldise toimetatuse astmega: alaleütlevat on kõige vähem ajakirjandustekstides, mida toimetatakse oletatavalt enim, ning kõige rohkem on alaleütlevat käänat foorumites, mida reeglina ei keeetoimetata. Alale- ja kaasaütleva jaotuse erinevused on χ^2 -testi põhjal statistiliselt olulised: $\chi^2(2, N = 375) = 11,772, p < 0,01$.

Tabel 4. Verbi *sarnanema* kaasaütleva ja alaleütleva käände vahet kolmes alamkorpuses.

Alamkorpused	Alaleütlev	Kaasaütlev	Kokku
Blogid	66 (36%)	118 (64%)	184
Foorumid	39 (51%)	37 (49%)	76
Ajakirjandus	31 (27%)	84 (73%)	115
Kokku	136 (36%)	239 (64%)	375

Tabelis 5 on esitatud reksioonikääne jaotumine seoses adverbiaali semantilise rühmaga ($\chi^2(4, N = 375) = 10,701, p < 0,05$). Materjalis oli väga palju abstraktseid kasutusi (46% kõigist kasutusjuhtumitest). Alaleütlevat kasutati pisut sagedamini siis, kui reksiooniadverbiaal viitas mittespetsiifilistele või abstraktsetele entiteetidele, ja kõige vähem siis, kui viidati inimesele. Näites 1 viitab reksiooniadverbiaal abstraktsele nähtusele, näites 2 konkreetsele, aga mittespetsiifilisele entiteedile.

- (1) Paraku sarnaneb ametkonna hoolealuseks olemine **taime toitelahuses kasvamisega**. (Blogid)
- (2) JÄÄR Sa sarnaned **vulkaanile**, mis kord aktiveerub ja siis taas vaikseks jääb. (Ajakirjandus)

Tabel 5. *sarnanema* reksioonikäände seos adverbiaali semantilise rühmaga.

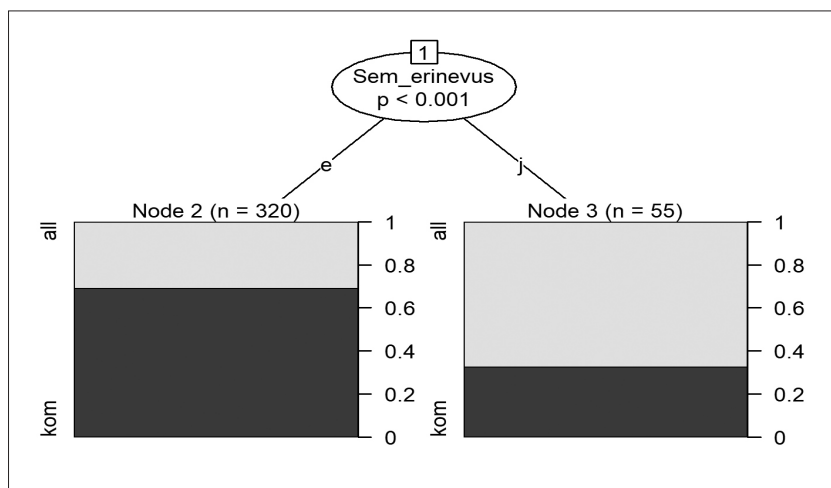
Adverbiaali semantiline rühm	Alaleütlev	Kaasaütlev	Kokku
Inimene	5 (21%)	19 (79%)	24
Muu elus	3 (33%)	6 (67%)	9
Spetsiifiline, konkreetne	37 (32%)	80 (68%)	117
Mittespetsiifiline, konkreetne	29 (54%)	25 (46%)	54
Abstraktne	62 (36%)	109 (64%)	171
Kokku	136 (36%)	239 (64%)	375

Kolmas statistiliselt oluline tunnus oli subjekti ja adverbiaali semantiline erinevus (tabel 6, $\chi^2(1, N = 375) = 25,259, p < 0,001$). Kui subjekt (S) ja adverbiaal (A), mida omavahel võrreldakse, kuuluvad samasse semantilisse rühma, domineerib kaasaütlev käänne (69%, näide 3), ent kui erinevatesse semantilistesse rühmadesse, siis domineerib alaleütlev käänne (67%, näide 4).

- (3) *Välgukahjustused* sarnanevad **kõrgepingekahjustusega**. (Ajakirjandus, S = ms_konkr, A = ms_konkr)
- (4) *Ta* ei sarnanenud kaugeltki **minu meesideaalile**, vestlesin temaga vaid kohuse-tundest [...] (Blogid, S = inimene, A = abstr)

Tabel 6. *sarnanema* reksioonikäände valiku seos subjekti ja adverbiaali semantilise erinevusega.

A ja S semantiline erinevus	Alaleütlev	Kaasaütlev	Kokku
Kuuluvad samasse rühma (e)	99 (31%)	221 (69%)	320
Kuuluvad eri rühmadesse (j)	37 (67%)	18 (33%)	55
Kokku	136 (36%)	239 (64%)	375

Joonis 1. *sarnanema* otsustuspuu mudel (*rekt_kaane* ~ *Aeg* + *Polaarsus* + *genre* + *S_sem* + *A_sem* + *Sem_erinevus*; *kom* = kaasaütlev, *all* = alaleütlev käänne).

Et mõista, milline neist tunnustest seletab varieerumist kõige paremini, kasutatakse lisaks otsustuspuid (ka klassifitseerimispuid) meetodit, mis jagab kõik vaatlused binaarsetesse klassidesse vastavalt sellele, kui tugevasti mingi seletav tunnus (vt tabelit 3) on seotud reksioonikäände valikuga. Kasutatakse selleks R-i paketi *party*-kit funktsiooni *ctree*. Kõige olulisem seletav tunnus annab puu esimese hargnemise ja kumbagi harusse grupeeritakse selle tunnuse alusel sarnased vaatlused. Seejärel jätkub ositamine kahes harus selle kohaselt, mis on järgmisena kõige olulisem tunnus vastavas harus. Ositamine kestab seni, kuni edasine jagamine pole enam põhjendatud, st statistiliselt pole järgnevad tunnused enam vaatluste klassifitseerimise seisukohalt olulised. Protsessi lõpptulemusena peaksid kõik vaatlused olema jagatud uuritava tunnuse suhtes optimaalselt rühmadesse. (Strobl jt 2009: 325–327) Tulemused on esitatud puutaolise joonisena (joonis 1).

Verbi *sarnanema* kasutuses osutus kõigist seletavatest tunnustest statistiliselt olulisimaks subjekti ja adverbiaali semantiline sarnasus või erinevus (*Sem_erinevus*), mille alusel toimub jagunemine andmestikus nii, et semantiliselt sarnaste (samasse tüüpi kuuluvate) S ja A puhul on kaasaütleva käände kasutus valdav (vasak haru), ent erinevasse semantilisse tüüpi kuuluvate S ja A puhul on alaleütlevat käännet kasutatud oluliselt enam (parem haru). Rohkem hargnemisi andmestikus ei ole – see tähendab, et nende rühmade sees muud tunnused enam statistiliselt oluliseks ei osutunud. Muud tunnused võivad küll ka mingil määral valikut mõjutada (nagu eespool tabelites 4–6 näidatud), ent semantiline sarnasus või erinevus mõjutab käändevalikut enim.

Mida sellest siis arvata? Verbi *sarnanema* on nimetatud ka retsiprookverbiks (Veismann jt 2017: 322), mis tähendab, et selle kaks osalist suhestuvad omavahel kuidagi, sarnanevad vastastikku. Kui need on omavahel igati võrreldavad, siis kuuluvad need ka samasse semantilisse tüüpi, nagu eespool näidetes 3 ja 5–8. Sellistes lautes, nagu analüüsis selgub (vt tabelit 6, joonist 1), on kasutatud nii kaasaütlevat kui ka alaleütlevat käännet, ent kaasaütlev domineerib selgelt. Küllap seetõttu, et vastastikusus ja sellele lähedane võrdlemise funktsioon on kaasaütleva käände peamisi funktsioone eesti keeles (Metslang jt 2017). Vastastikune sarnanemine eeldab seega võrreldavaid objekte ning on tüüpiliselt väljendatud kaasaütleva käändega.

- (5) Vaatame *Boguslaw Schaefferi etendust Loojang*, mis sarnaneb oma olemuselt **Draamateatri eelmise suvelavastusega Sürrealistid**. (Ajakirjandus)
- (6) *Praegune kõrgendik* sarnaneb aga pigem **madala ringvalliga**. (Blogid)
- (7) *Kogu see lugu* sarnaneb **mingi teadliku libauudisega** või siis [...] (Ajakirjandus)
- (8) [...] kahjuks oli nii kange liisunud ölle lõhn – tühje kaste hoiti leti lähedal ja *see lõhn* sarnaneb väga **vetsuhaisule** [...] (Blogid)

Kui objektid/nähtused, mida võrreldakse, on semantiliselt väga erineva mahu või olemusega, võidakse verbi *sarnanema* kasutada ka tähenduses '(mingi omaduse poolest) sarnasuslik lähenemine'. See tähendus tuleb esile siis, kui verbi *sarnanema* juurde käivad subjekt ja adverbiaal kuuluvad erinevatesse semantilistesse rühmadesse (näide 4) või on muul viisil raskesti võrreldavad (näited 9–11). Siia hulka kuu-

luvad ka juhtumid, mida võib pidada elliptilisteks (näited 10–11) ja mis seetõttu ei ole päris võrreldavad (nt lauses 10 võiks lisada: *muretaina omale*). Alaleütleva kasutamise 'sarnasusliku lähenemise' tähenduses on üsna ootuspärane, sest selle käände põhitähenduses on suuna tähendus täiesti tuntav.

- (9) *Rattateede võrgustiku ülesehitus* peab sarnanema **autoteede rajamise loogikale** [---] (Ajakirjandus)
- (10) Ma ise mõtlesin ka, et kuidagi väga **muretainale** sarnanes *see retsept ja tegemisõpetus*. (Blogid)
- (11) *Pikliku Lido autosõbralik linnaruum* sarnaneb keskmisele **vahemereäärsele kuurortlinnale**. (Ajakirjandus)

Seda, et alaleütlev ei ole alati asendatav kaasaütlevaga, on näha eespool näitest 4, milles võib kaasaütleva kasutus (*Ta ei sarnanenud kaugeltki minu meesideaaliga*) kaasa tuua hoopis tõlgenduse, et *meesideaali* all mõeldakse mingit konkreetset isikut.

Sarnast mõtet on väljendatud ka varem: „Kui võrdlusalune entiteet on võrreldavast entiteedist elusushierarhias madalam (nt inimene – eluta objekt), võib koosesinemissuhtele viitava komitatiivi asemel esineda allatiiv (*poiss sarnaneb oma isaga, aga poiss sarnaneb lumememmega/lumememmele*)” (Metslang jt 2017: 156). Meie näidetest ilmneb, et nähtus ei ole seletatav üksnes elusushierariaga, vaid võrreldavate entiteetide suure semantilise erinevusega laiemalt.

Kokkuvõttes võib öelda, et hoolimata pikaajalisest ponnistusest normeerida verbi *sarnanema* reksiooni ei ole see päriselt õnnestunud. Kõige olulisem põhjus seisneb selles, et reksioonilise laiendina sobib kaasaütlev kääne oma semantikalt (vastastikusus) hästi olukorda, kus võrreldavad objektid on omavahel semantiliselt samalaadsed, ent ei sobi enam nii hästi siis, kui need on raskesti võrreldavad. Sellisel juhul on alaleütleva kasutus loomulik, sest toob kaasa sarnasusliku lähenemise tõlgenduse. Kuna jätkuvalt on alaleütlev kasutuses ka kontekstis, kus kaasaütlev on tavaline valik, võib öelda, et alaleütlev on verbi *sarnanema* reksioonilise laiendina universaalsema kasutusala kui kaasaütlev. Tõenäoliselt on see ka põhjus, miks keelekorraldus ei ole alaleütlevast selles kontekstis jagu saanud ning miks see on tegelikult keelekasutuses endiselt käibel. Alamkorpuste võrdlusest oli näha, et tekstide keeletoimetamine on küll mõjutanud alaleütleva ja kaasaütleva kasutusvahekorda, ent ei ole alaleütlevat välja tõrjunud.

6. Järeldused ja arutelu

Nähtub, et eesti keelekorralduses on sajandi jooksul verbireksioone küll normitud, ent need normingud ei ole tänapäeva keelde täielikult kinnistunud. Normitud on seepärast, et reksioonimallide tähenduserinevused pole olnud selged või pole erisusi nähtud, samuti on teatud käänete kasutamist peetud võõrkeelte mõjaks (nt Muuk 1924; Allkivi 2012: 60). Artiklis analüüsitud verbidel on reksiooni fikseerides eelistatud üht käanet teisele, nt *sarnanema* [*millega?*], mitte [*millele?*], *põhinema*

[mille?], mitte [mille?]. Paraku on seda tehtud nii XX sajandi alguses kui ka hiljem ilma tegeliku keelekasutuse andmete süsteemse uurimiseta ja nii ka teadmiseta selle kohta, mis kõnelejate jaoks on tegelikult olnud tavalisem või loomulikum.

Tähelepanuväärne on seegi, et reksiooniloendites (nt Aavik 1936; Valgma, Remmel 1968; Mäearu 2011; Pool 2019; EKK 2020) on XX sajandi algusest saadik kor-
dunud üsnagi ühed ja samad sõnad. Osalt on see nii, sest ajalugu on nad sinna jät-
nud. Näiteks esitatakse verbi *arvestama* reksiooniloendites tänini, kuigi mõlemad
reksioonikäanded aktsepteeriti keelekorralduses juba XX sajandi keskel (ehkki tõsi,
erinevat tähendust kandvatena).

Keelekorralduse ja keeleteaduse põhiline vahe seisnebki selles, et keelekorralda-
jad on tahtnud öelda, kuidas keelt kasutama **peab**, aga keeleteadlased kirjeldavad
seda, kuidas keel tegelikult **toimib**. Näiteks Aavik (1920: 4) on näinud keeleteadlaste
probleemi selles, et nad ei taha teada, „kuidas p e a b see või teine [...] keeles olema”;
Tiiu Ereli (1999: 821) on nentinud, et „keeleteadlased [kipuvad] uskuma, et iga muu-
tus keeles on muutumine paremaks”. Samal ajal on keelekorraldusele ette heidetud
selgete ja arusaadavate põhimõtete puudumist (nt Kull 1966: 294; Kerge 1994: 146).

Reksiooniküsimuses on analüüsitud materjali põhjal samuti näha, et nii XX
sajandi algul, mil eesti kirjakeelt rangete võtetega loodi, kui ka hiljem neidsamu tra-
ditsioone järgides on keelekorralduses reksiooni normitud, põhinemata seda tehes
süsteemahtiliselt tegeliku keelekasutuse uurimustele. Tänapäeval on eesti kirjakeel
stabiilne (vt ka Kerge 2012a; Eesti keele arengukava 2021–2035), sajand tagasi loo-
dud reeglid kas on või ei ole kasutuses juurdunud. Näiteks verbi *sarnanema* puhul
on keelekorralduse norming mõjutanud kasutust tugevasti kaasaütleva reksiooni-
käände poole, aga alaleütlev pole sealkõrval senini taandunud. Teiste analüüsitud
verbikimpude kasutus tundub olevat sajandi jooksul jäänud stabiilseks: normingu-
vastane käanne on tekstides esinenud lihtsalt harvem kui ainuõigeks peetud käanne.
Seega varieeruvad reksioonimallid keeles jätkuvalt, kuigi avalikke tekste on keele-
toimetatud juba sadakond aastat ja reksioonikäandeid on õpetatud koolis.

Verbi *sarnanema* korpusanalüüs näitas, et verbireksiooni valikut mõjutab kõige
enam see, kas objektid, mille sarnasust nenditakse või eitatakse, on tähenduse poo-
lest võrreldavad. Alaleütleva käände kasutus on tänapäeva tekstides kõige sagedasem
juhtudel, kui võrreldavad objektid erinevad üksteisest semantiliselt – sellisel puhul
toob alaleütleva kasutus kaasa tähenduse 'sarnasuslik lähenemine (mingi omaduse
poolest)'. Võib oletada, et sama on motiveerinud alaleütleva kasutust ka varem. Kuna
alaleütlevat kasutatakse ka muus tähenduses, on see verbi *sarnanema* reksioonina
üldisema kasutusega kui kaasaütlev käanne.

Seega mõjutab reksioonikäände varieerumist tähenduserinevus, mida keele-
korraldus ei ole arvestanud, sest ei ole keelekasutusse sellise pilguga süvenenud.
Kuna tänapäeval on seda suhteliselt lihtne teha, kas või juba andmete ja meetodite
kättesaadavuse mõttes, on taoline sisend keelekorralduse jaoks väga vajalik. Keele-
korraldus peaks sellist sisendit pidevalt jälgima ja norminguid vastavalt ajakohas-
tama.

Reksiooni loomulikkuse ja tegeliku kasutuse kohta tuleks peale korpuseandmete
analüüsimise teha ka erinevaid keeleteaduslikke katseid, et täpsustada ühe või teise

variandi kasutustingimusi (vt nt Klavan jt 2013; Klavan 2018). Korpuseandmed saavad aga sellegipoolest pakkuda sisendit sõnaraamatu koostamisel: andmed räägivad, et verbi *sarnanema* rektsooniline laiend esineb alale- ja kaasäütlevas käändes ning *põhinema*- ja *toetuma*-verbikimpude rektsoonilised laiendid esinevad alal- ja alaleütlevas käändes. Nii on nende verbide rektsoonid erinevalt varasematest sõnaraamatutest esitatud ka EKI ühendsõnastikus.

1980. aastast alates on eesti keelekorralduses olnud põhimõte, et normingu-muudatus ei muuda varasemat normingut valeks: „[---] me ei tee kirjaoskamatuks varem koolis käinud inimesi ega kuuluta ebasobivaks otsustele eelnenud aja olulisi tekste” (Kerge 2012b: 81). Artiklis analüüsitud verbide puhul tähendab see seda, et varasemad rektsoonimallid jäävad alles nii sõnaraamatus kui ka keelekasutuses, lihtsalt nüüd kirjeldatakse sõnaraamatus kõiki neid malle, mis kasutuses statistiliselt selgelt esile tõusevad ja käibivad. Rektsooni normimisest on eesti keelekorralduses alates 2022. aastast loobutud (EKI-sisene tööfail; EKI teatmik: Keelekorralduse teisenemine).

EKI ühendsõnastiku koostamisel on leksikograafidel aluseks kasutuspõhine keelekäsitlus, mis toetub korpuslingvistika uurimistulemustele (vt nt Risberg, Langemets 2021; Risberg 2022; Paet 2022b). Selle tulemusel tehakse sõnaraamatus korpuse põhjal tegeliku keelekasutuse kohta üldistusi, milles esitatakse olulised, sageli esinevad keelekasutusmallid, mitte juhuslikud kasutusviisid või vead (mis reeglina ei esildu korpuses kvantitatiivselt).

Järgnevalt esitame mõned keelekorraldusele teadustööde põhjal koorunud põhimõtted (vt nt Raadik 2020; Risberg, Langemets 2021; Paet, Risberg 2021; Risberg 2022; Paet 2022a, 2022b). Loetelu pole ammendav koondvaade tänapäevastest keelekorralduse põhimõtetest, sest töö jätkub. Olulisemad punktid on järgmised.

- Normimisel ja soovitude andmisel tuleb arvestada tegelikku keelekasutust ja keeleteaduslikke uurimusi, st normingud-soovitused peavad olema teaduslikult põhjendatud.
- Norminguid ja soovitusi peab pidevalt värskendama, eriti siis, kui nad hakkavad tegelikust keelekasutusest märkimisväärselt lahknema (Risberg, Langemets 2021: 920). Üldjoontes tähendab see rööpsuste aktsepteerimist, mitte varasema variandi keelamist ja uuega asendamist. Nii ei muutu varem koolis käinud inimesed, kes on harjunud ainult ühe variandiga, ka kirjaoskamatuks (Kerge 2012b: 81).
- Reeglid ja soovitused annavad üldpõhimõtteid, üksikjuhtumite meeldejätta eeldavaid reegleid-soovitusi püütakse vältida.
- Kasutajat püütakse rohkem informeerida ning vähem õpetada (EKI teatmik: Keelekorralduse teisenemine). See tähendab, et kasutajale antakse eri variante toetavate põhjendustega tuge oma teksti sobiva valiku tegemiseks, mitte ei suunata üht varianti alati teisele eelistama (vt ka Langemets jt 2022).
- Sõnavara vallas ettekirjutusi üldiselt ei tehta, sest see on keele kõige muutlikum osa. Sõnavara kohta saab anda selgitusi ja soovitusi (nt halvustavate sõnade kasutuse kohta, vt EKI teatmik: Keelekorralduse teisenemine, EKI

teatmik: Solvavast keelekasutusest). Ka soovitusi saab anda vaid üldisi, sest keelekorraldusel (erinevalt teksti autoritest ja toimetajatest) ei ole ligipääsu konkreetsetele tekstidele (eri registrid, eesmärgid jne) (vt Langemets jt 2022).

- Keelekorralduses ollakse teadlikud, et tegelikult saab keeles normida väga vähe, sest keelesüsteem on avatud ja muutlik (vt ka tabelit EKI teatmik: Keelekorralduse teisenemine; Kerge 2004).

Nende põhimõtete valguses on oluline, et eesti keeleteaduses uuritaks norminge, normide ja soovitustega seonduvat keeles varasemast süsteemsemalt – nii saab aidata edendada teaduspõhist keelekorraldust, mida näeb ette ka „Eesti keele arengukava 2021–2035”.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojekt EKKD103 „Eesti keele sõnavara ja korraldus: kasutus põhine keelearendus ja kasutajakeskne veebidisain” ja Euroopa Liidu Regionaalarengufond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

VEEBIVARAD

DEA = DIGAR Eesti artiklid. Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>

EKI teatmik. Eesti õigekeelsuskäsiraamat. Toim Peeter Päll. Koost P. Päll, Maire Raadik, Ülle Allsalu, Katrin Hallik, Indrek Hein, Katre Kasemets, Kristina Koppel, Margit Langemets, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Tiina Paet, Geda Paulsen, Lydia Risberg, Arvi Tavast, Mari Vaus. Tallinn: Eesti Keele Instituut 2022–. <https://eki.ee/teatmik>

EKI ühendsõnastik = Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik 2022. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

Tavast, Arvi; Hein, Indrek; Kallas, Jelena; Koppel, Kristina; Langemets, Margit; Männiko, Kaur; Nurk, Tõnis; Saar, Signe; Tsepelina, Katrin; Vaus, Mari; Viks, Ülle; Laubre, Martin; Sharma, Yogesh; Päkk, Tiia 2022. Sõnaveeb 2022. EKI keeleportaal. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-0000-08C0EL>

ÜK = Kristina Koppel, Jelena Kallas (koost). Eesti keele ühendkorpus 2021. <https://doi.org/10.1515/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1920. Rahvamurded ja kirjakeel. Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles. (Keelelise uuenduse kirjastik 29.) Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1934. Mõnede rektsoonide õigekeelsus. – Eesti Keel, nr 2, lk 33–39.

Aavik, Johannes 1936 (koost). Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti.

Allkivi, Kais 2012. Kas käbi sarnaneb kannule või kannuga? Alaleütleva käände pealetungist. – Oma Keel, nr 2, lk 53–60.

Argus, Reili; Kern, Katrin; Mäekivi, Helika 2022. Keeletoimetamine. Kõrgkooliõpik. (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Barlow, Michael; Kemmer, Suzanne (toim) 2000. Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.

- Biber, Douglas 2000.** Investigating language use through corpus-based analyses of association patterns. – Usage Based Models of Language. Toim Michael Barlow, Suzanne Kemmer. Stanford: CSLI Publications, lk 287–313.
- Brezina, Vaclav 2018.** Statistics in Corpus Linguistics: A Practical Guide. 1. tr. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316410899>
- Burridge, Kate; Bergs, Alexander 2017.** Understanding Language Change. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315463018>
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Campbell, Lyle; Barlow, Russell 2020.** Is language change good or bad? – Questions about Language: What Everyone Should Know About Language in the 21st Century. Toim Laura Bauer, Andreea S. Calude. London–New York: Routledge, lk 80–90. <https://doi.org/10.4324/9780367175023-7>
- Crawford, William J.; Csomay, Eniko 2016.** Doing Corpus Linguistics. New York–London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315775647>
- Croft, William 2000.** Explaining Language Change: An Evolutionary Approach. Harlow: Longman.
- Croft, William; Cruse, D. Alan 2005.** Cognitive Linguistics. 3. tr. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803864>
- Diessel, Holger 2017.** Usage-based linguistics. – Oxford Research Encyclopedia of Linguistics. Toim Mark Aronoff. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.363>
- Eesti keele arengukava 2021–2035.** <https://www.riigikogu.ee/en/sitting-reviews/the-riigikogu-received-an-overview-of-the-estonian-language-development-plan-and-the-fundamentals-of-the-cultural-policy>
- EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare.** Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993.
- EKI-sisene tööfail =** Rektsioon ÜS-is. Eesti Keele Instituudi tänapäeva eesti keele osakonna sisedokument.
- EKI teatmik.** Keelekorralduse teisenemine. <https://eki.ee/teatmik/keelekorralduse-teisenemine>
- EKI teatmik.** Mis on muutunud. <https://eki.ee/teatmik/mis-on-muutunud>
- EKI teatmik.** Solvavast keelekasutusest. <https://eki.ee/teatmik/solvavast-keelekasutusest/>
- EKK 1997 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross.** Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997.
- EKK 2020 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross.** Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA, 2020.
- EKSS 2009 =** Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd I–VI. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss>
- Elisto, Elmar 1934.** Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid. Koosolek 26. nov. 1933. – Eesti Keel, nr 3, lk 84–86.

- Erelt, Mati (peatoim) 2003.** Eesti keele uurimise analüüs. (Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002).) Tallinn: Emakeele Selts.
- Erelt, Mati 2006.** Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Tartu: Emakeele Selts.
- Erelt, Mati 2017.** Sissejuhatus süntaksisse – Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu 3.) Toim M. Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 53–89.
- Erelt, Mati 2019.** Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. 4. tr. Tallinn: Emakeele Selts.
- Erelt, Mati; Metslang, Helle (toim) 2017.** Eesti keele süntaks. (Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Erelt, Tiiu 1968.** Uus ajakiri, vanad vead. „Horisont” 1967 mõnest keelelisest vaatevinklist. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 208–213.
- Erelt, Tiiu 1999.** Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 817–825.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EÕS 1925–1937 =** Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” II täiendatud ja parandatud tr. I köide A–M, 1925; II köide N–Rio, 1930. Toim Johannes Voldemar Veski; III köide Ripp–Y, 1937. Toim Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Frankenberg-Garcia, Ana; Rees, Geraint Paul; Lew, Robert 2021.** Slipping through the cracks in e-lexicography – International Journal of Lexicography, kd 34, nr 2, lk 206–234. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecaa022>
- Gries, Stefan Th. 2007.** Introduction. – Corpora in Cognitive Linguistics: Corpus-Based Approaches to Syntax and Lexis. Toim S. Th. Gries, Anatol Stefanowitsch. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 1–17. <https://doi.org/10.1515/9783110197709>
- Hennig, Mathilde (toim) 2021.** Duden. Sprachliche Zweifelsfälle. Das Wörterbuch für richtiges und gutes Deutsch. Berlin: Dudenverlag.
- Ibbotson, Paul 2013.** The scope of usage-based theory. – Frontiers in Psychology, 4:255. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00255>
- Kasik, Reet 2011.** Stahlil mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2020.** Eesti keelehoolde algusaegadest. – Eesti Keeletoimetajate Liidu aastaraamat 2019, lk 28–41.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I). Kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 145–149.
- Kerge, Krista 2004.** Eesti kirjakeele mõtteruum. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49 (2003). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Emakeele Selts, lk 7–22.
- Kerge, Krista 2012a.** Keelekorralduse põhimõtted. – Sirp 28. IX, lk 18–19.
- Kerge, Krista 2012b.** Uusimaid soovitusi ESi keeletoimkonnalt. – Oma Keel, nr 2, lk 77–83.
- Kilgarriif, Adam 2007.** Googleology is bad science. – Computational Linguistics, kd 33, nr 1, lk 147–151. <https://doi.org/10.1162/coli.2007.33.1.147>
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vit; Bušta, Jan; Jakubíček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Vit, Suchomel 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, kd 1, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>
- KK 1960 =** Küsimusi ja vastuseid. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 244–245.
- Klavan, Jane 2018.** Kognitiivne keeleteadus arvude rägastikus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 697–712. <https://doi.org/10.54013/kk730a6>

- Klavan, Jane; Veismann, Ann; Jürine, Anni 2013.** Katselised meetodid tähenduse uurimisel. – ESUKA–JEFUL, kd 4, nr 1, lk 17–34. <https://doi.org/10.12697/jeful.2013.4.1.02>
- Koppel, Kristina; Kallas, Jelena 2022.** Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahukaim eesti keele kogu. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 18, lk 207–228. <https://doi.org/10.5128/ERYa18.12>
- Kull, Rein 1961.** Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 89–100.
- Kull, Rein 1966.** Vormitüübi mõju võõrsõnalise esikomponendi liitumisele. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 284–294.
- Kull, Rein 1978.** Õigekeelsussõnaraamat 1976. Tegijate poolt vaadatuna. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 675–682.
- Kull, Rein 2000.** Kas kindel või lagundatud kirjakeel? – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 1–9.
- Langacker, Ronald 1987.** Foundations of Cognitive Grammar. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langemets, Margit; Koppel, Kristina; Kallas, Jelena; Tavast, Arvi 2021.** Sõnastikukogust keeleportaalsiks. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 755–770. <https://doi.org/10.54013/kk764a6>
- Langemets, Margit; Risberg, Lydia; Tavast, Arvi; Päll, Peeter; Raadik, Maire; Paet, Tiina 2022.** Keelekorraldajad: keele muutumisega kaasneb alati ka selle üle muretsemine. – ERR 2. XII. <https://www.err.ee/1608807802/keelekorraldajad-keele-muutumisega-kaasneb-alati-ka-selle-ule-muretsemine>
- Liivaku, Uno 1984.** Keelekorralduse vastuoksused. (Kirjakeele korraldus nüüd ja praegu.) – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 581–586.
- Metslang, Helle; Habicht, Külli; Hennoste, Tiit; Jürine, Anni; Laanesoo, Kirs; Ogren, David 2017.** Komitatiivi funktsioonidest eri aegade ja registrite eesti kirjakeeles. – ESUKA–JEFUL, kd 8, nr 1, lk 149–178. <https://doi.org/10.12697/jeful.2017.8.1.09>
- Muischnek, Kadri; Lindström, Liina 2020.** Digitaalsed tekstiandmed ja korpuslingvistika. – Kuidas mõista andmestunud maailma? Metodoloogiline teejuht. (Gigantum Humerus.) Toim Anu Masso, Katrin Tiidenberg, Andra Siibak. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 306–339.
- Muuk, Elmar 1924.** Õigekeelsuslikke vaidlusküsimusi. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 97–108.
- Muuk, Elmar 1926.** Eesti kirjakeele praegusest seisukorrast. – Eesti Keel, nr 3–5, lk 55–69.
- Muuk, Elmar; Tedre, Mihkel 1931.** Lühike keeleõpetus II. Tuletus- ja lauseõpetus. Teine tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Mäearu, Sirje 1996.** Valik reksioone. – Keelenõuanne soovitab. Koost S. Mäearu. Tallinn: Eesti Keele Instituut, lk 68–106.
- Mäearu, Sirje 2011.** Valik reksioone. Tartu: Keelehooldekeskus.
- Mäekivi, Helika 2019.** Eesti keele aasta. 90 aastat keeleteimetaja ametit. – Sirp 29. XI, lk 40.
- Mägiste, Julius 1936.** Keelelise suurteose puhul. *Johannes Aavik*, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. – Eesti Keel, nr 5, lk 134–151.
- Nemvalts, Peep 2012.** Alaleütleva vallutusi. – Sirp. Keele infoleht 14. VI, lk 4.
- Nurm, Ernst 1931.** Raamatute ülevaade. – Eesti Keel, nr 1, lk 19–25.
- Paet, Tiina 2022a.** Pritskookidest lõhnakuuskedeni. *Vanill* ja *vanilje*. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 443–451. <https://doi.org/10.54013/kk773a4>
- Paet, Tiina 2022b.** Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 923–947. <https://doi.org/10.54013/kk778a3>

- Paet, Tiina; Risberg, Lydia 2021.** Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 965–984. <https://doi.org/10.54013/kk767a2>
- Perek, Florent 2015.** Argument Structure in Usage-Based Construction Grammar: Experimental and Corpus-Based Perspectives. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/cal.17>
- Pilvik, Maarja-Liisa; Plado, Helen; Lindström, Liina 2021.** Murded, varieerumine ja korpus-andmed. Eitussõna paiknemine võru ja seto eituslausetes. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 771–796. <https://doi.org/10.54013/kk764a7>
- Plado, Helen 2022.** Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnendite Eesti keelekorralduses. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1075–1092. <https://doi.org/10.54013/kk780a1>
- Pool, Raili 1996.** Eesti keele verbirektsioone. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pool, Raili 2019.** Eesti keele verbirektsioone. Toim Tiina Kikerpill. 4., oluliselt parandatud ja täiendatud tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Päll, Peeter 2019.** Pilk eesti kirjakeele korraldamise sajandile ja tänapäevale. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 107–111. <https://doi.org/10.54013/kk735a10>
- Raadik, Lydia 2020.** Sõnatähenduste normimisest eesti keelekorralduses verbi *vabandama* näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 853–874. <https://doi.org/10.54013/kk755a3>
- Rajamaa, Herman 1936.** Kuidas tarvitada uusi sõnu? Eesti sõnade muuteline sõltuvus. Tartu: Kool.
- Risberg, Lydia 2021.** Jonnakas *kostuma*. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1078–1085. <https://doi.org/10.54013/kk768a3>
- Risberg, Lydia 2022.** Mis on peidus sõnaraamatu tähendussoovituste tagahoovis? Eesti oma-sõnade käsitus. – ESUKA–JEFUL, kd 13, nr 2, lk 185–214. <https://doi.org/10.12697/jeful.2022.13.2.06>
- Risberg, Lydia; Langemets, Margit 2021.** Paronüümide probleem eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 903–926. <https://doi.org/10.54013/kk766a4>
- Rundell, Michael 2018.** Searching for extended units of meaning – and what to do when you find them. – Lexicography, nr 5, lk 5–21. <https://doi.org/10.1007/s40607-018-0042-1>
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn: Valgus.
- Saareste, Albert 1933.** Meie keele korraldamise põhimõtteist ja nende kohaldamisest. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 446–454.
- Saareste, Andrus 1952.** Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saari, Henn 1979.** Taimelavakeelepäeva kõnedest (Tapa, 19. X 1978). – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 155–166.
- Sinclair, John McHardy 1991.** Corpus Concordance and Collocation. Oxford: Oxford University Press.
- Stefanowitsch, Anatol 2020.** Corpus Linguistics: A Guide to the Methodology. (Textbooks in Language Sciences 7.) Berlin: Language Science Press.
- Storjohann, Petra 2010.** Lexico-semantic relations in theory and practice. – Lexical-Semantic Relations. Theoretical and practical perspectives. Toim P. Storjohann. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 5–13.

- Storjohann, Petra 2021.** German paronym dictionaries: The shift from prescriptive print editions to electronic corpus-based resources. – Broadening Perspectives in the History of Dictionaries and Word Studies. Toim Hans Van de Velde, Fredric T. Dolezehl. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, lk 194–222.
- Strobl, Carolin; Malley, James; Tutz, Gerhard 2009.** An introduction to recursive partitioning: Rationale, application, and characteristics of classification and regression trees, bagging, and random forests. – Psychological Methods, kd 14, nr 4, lk 323–348. <https://doi.org/10.1037/a0016973>
- SÕS 1948, 1951** = Suur õigekeelsus-sõnaraamat. ENSV TA Keele- ja Kirjandusinstituut. 1. vihik. Tartu: RK „Teaduslik Kirjandus”, 1948; 2. vihik. Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951.
- Tauli, Valter 1938.** Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 17.) Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.
- Tauli, Valter 1941.** Tegelik süntaksi probleemidest. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 5–6, lk 345–357.
- Tauli, Valter 1980.** Eesti grammatika. Lauseõpetus. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen.
- Tuglas, Friedebert 1932.** Eesti Kirjameeste Selts: tegevusolud, tegelased, tegevus. Tartus: Eesti Kirjanduse Selts.
- Valgma, Johannes; Rimmel, Nikolai 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- Vals, Helju 1966.** Rektsioonirikkusi. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 570–571.
- Veismann, Ann; Erelt, Mati; Metslang, Helle 2017.** Määrus. – Eesti keele süntaks. Toim M. Erelt, H. Metslang. (Eesti keele varamu 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 300–375.
- Viht, Annika; Habicht, Külli 2022.** Baltisaksa periood eesti keele korralduses. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 1031–1049. <https://doi.org/10.54013/kk779a4>
- Viikberg, Jüri 2020.** Eesti murrete grammatika. (Eesti keele varamu 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- VÕS 1933** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- VÕS 1953** = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Õim, Haldur 2000.** Eesti keeleteadusliku mõtte areng XX sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 468–479.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Koost Tiit Erelt, R. Kull, Valve Põlma, Kristjan Torop. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiit Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiit Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Lydia Risberg (sünd 1988), MA, Eesti Keele Instituudi nooremteadur-keelekorraldaja (Vanemuise 42, 51003 Tartu); Tartu Ülikooli doktorant, lydia.risberg@eki.ee

Liina Lindström (sünd 1973), PhD, Tartu Ülikooli tänapäeva eesti keele professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), liina.lindstrom@ut.ee

Linguistics and language planning in Estonia on the example of case selection patterns of verbs

(Views on the development of Estonian language planning)

Keywords: usage-based linguistics, corpus linguistics, language planning, corpus planning, verb government, Estonian

For over a century, attempts have been made in Estonian language planning to standardize the oblique case selection of verbs (traditionally: verb government), but variation persists in actual language use. In this paper we look at the case selection patterns of a number of verbs, with which variation is said to occur without any semantic difference.

We look at the historical process of how corpus planning has decided on the “right” case-selection and compare it to actual language use from 1900–1939 and 2019–2021. Our analysis shows that variation is still present in the 2019–2021 data. A detailed multifactorial analysis of variation between comitative or allative marking of the oblique argument of the verb *sarnanema* ‘to resemble’ reveals that the most important factor affecting the choice between the two is in fact semantic, which has remained unnoticed by language planners for over a century. Language planners should therefore systematically take into account the results of linguistic research (based on actual language use), and linguists, in turn, should pay attention to variations in Standard Estonian in order to provide new input for language planners.

Lydia Risberg (b. 1988), MA, Institute of the Estonian Language, Junior Researcher, Language Planner (Vanemuise 42, 51003 Tartu); University of Tartu, Doctoral Student, lydia.risberg@eki.ee

Liina Lindström (b. 1973), PhD, University of Tartu, Professor of Modern Estonian Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), liina.lindstrom@ut.ee

Kes on esinaine?

ELISABETH KAUKONEN

Sõna *esinaine* varasem kasutussoovitus tekitas omajagu poleemikat. Nimelt on eesti keelekorraldus olnud seisukohal, et kui esimeheks saab nimetada nii mees- kui ka naissoost isikut, kes töötab mingisuguse organisatsiooni eesotsas, siis esinaine seevastu saab olla naine, kes juhib ainult naistest koosnevat kollektiivi (vt Mäearu 2008). Siiski esineb *esinaine* väga sageli ka segasoolise organisatsiooni juhi tähenduses (Kaukonen 2021; Risberg, Kaukonen 2022).

Artikli eesmärk on teada saada, kuivõrd soovitus tegelikus keelekasutuses kajastub. Keskendun küsimusele, kellele *esinaine* tänapäeva üldkeeles osutab, kas ainult naisorganisatsiooni juhile või ka naisjuhile üldiselt. Samuti vaatlen, millistes tähendustes on sõna *esinaine* sajandi jooksul (aastatel 1920–2021) kasutatud.

Esinaine keeleallikates

Eesti keeles leidub soolise, sagedamini mehele osutava osisega ametinimetusi (näiteks *kaupmees*, *põllumees*, *esimees*), mille tähendus on laienenud ka naissoole ning mida kasutatakse seeläbi nii mees- kui ka naissoost referendi märkimiseks (Olt 2004; Puna 2006; Kaukonen 2022). Eesti keelekorralduse varasemates soovitustes on öeldud, et kui sõnaga *esimees* saab viidata nii mees- kui ka naisjuhile, siis *esinaine* tähendab eesti keeles vaid 'naisorganisatsiooni või -kollektiivi juhti'. Sirje Mäearu on selgitanud:

Sõnaga *esinaine* saab nimetada naiskollektiivi juhti, nt *naiskoori esinaine*, *naisüliõpilasorganisatsiooni aseesinaine*. Isegi see, kui kollektiivis on enamik naisi, ei anna põhjust rääkida esinaisest, nt *Piret Järvela on Eesti emakeeleõpetajate seltsi juhatuse esimees* (mitte *esinaine*). (Mäearu 2008: 79)

Samasisulised soovitused olid teisteski Eesti Keele Instituudi keelekorraldusallikates, näiteks 2007. aastal antud keelenõuandes ning ametniku soovitussonastikus:

Esinaine sobib eelkõige juhtudel, kui ühenduses, seltsis vm on üksnes naised. Muudel juhtudel sobib ametinimetuseks *esimees*. (AMSS 2013)

Õigekeelsusallikates (VÕS 1933; ÕS 1960, 1976, 1999, 2006, 2013 ja 2018) ilmneb esimene märg *esinaise* eelkirjeldatud soovitusel kohta ÕS 1999-s. Kirjakeele seletussõnaraamatus (EKSS 1991: 318) on *esinaise* selgituses küll märgitud, et sõna tähendab harilikult naisteorganisatsiooni naisjuhatajat, ent näitekonstruktsiooni *naiskorporatsiooni esinaine* kõrval on ka *turismiklubi esinaine*. Niisiis ei ole keelekorraldusallikad enne 1990. aastaid *esinaise* seesugust kasutussoovitusi kirjeldanud. Olen vaadelnud *esinaise* kasutuskonteksti 100 juhuslikus lauses 2017. ja 2019. aasta veebikorpuste põhjal ning leidnud, et 2017. aasta korpuses kasutati *esinaist* naiskollektiivi juhi tähenduses 32%-l juhtudest ning 2019. aastal 33%-l juhtudest (Kaukonen 2021). Minu kasutusuurimuse järel muudetigi soovitusi ning EKI ühend sõnastiku (ÜS 2022) rubriigi „ÕS soovitab” järgi kasutatakse *esinaist* ka naissoost juhi kohta üldiselt.

Soolistatud ametinimetuste muutmine

Soovitus ja sellega seostuv soolistatud ametinimetuste erinev kasutus meeste ja naiste puhul on kaasa toonud mitmesugust vastukaja. Näiteks juhib portaali Feministarium toimetaja Aet Kuusik (2015) tähelepanu sellele, et keel ja keelenormid ei ole neutraalsed, vaid annavad tihti peale edasi ühiskonnas juurdunud soostereotüüpe. Kriitika põhifookuses on asjaolu, et seesuguste soovitusel rakendamine tugevdab mõtet, justkui oleks segasooliste gruppide juhid iseenesestmõistetavalt meessoost isikud. Seda ka sõnade *meeskond* ja *naiskond* näitel, millest viimasel on 2018. aasta ÕS-is spordi valdkonnamärgend, samal ajal kui *meeskond* pole kitsendatud.¹ Liisa Pakosta leidis võrdõigusvolinikuna, et kuna eesti keeles puudub grammatiline sugu, ei saa soolistatuse ja diskrimineeriva keelekasutuse probleemile samamoodi läheneda kui teiste keelte kontekstis. Probleemi ei tekita tema sõnul mitte keel ise, vaid see, mil moel meestest ja naistest kirjutatakse ning milliseid tähendusvälju sugu-dest luuakse. (Pakosta 2021) *Esinaise* juhtum kinnitab Pakosta väidet, sest tekkinud poleemika ei ole seotud sõna endaga, vaid kontekstiga, milles sõna soovitatakse kasutada – *esinaise* kasutamine vaid naisorganisatsiooni juhi tähenduses loob tähendusvälja, mille järgi sobivad naised juhtima vaid naisi.

Mitmes keeles on feministliku keeleuuenduse toel meessoole osutavate ametinimetusi muudetud sooneutraalseteks või naissugu kaasavaks (vt nt hollandi keele kohta Gerritsen 2002; Pauwels 2003; hispaania keele kohta Kaufmann, Bohner 2014; saksa keele kohta Kunkel-Razum 2022). Sealjuures on juhi ametile osutamiseks võetud kasutusele üldistatud maskuliinsust vältivad terminid: näiteks inglise keeles on esimeest tähistavad sõnad *chairman* moodustatud neutraalsed *chair* ja *chairperson* ning naissoole viitav *chairwoman* (Romaine 2001: 169). Austraalia ja Uus-Meremaa inglise keele põhjal tehtud uurimuse järgi suurenes juba ajavahemikus 2002–2009 *woman-* ja *person-lõpuliste* ametinimetuste, nagu *chairwoman* ja *chairperson* ('juht'), kasutussagedus keelekorpustes (Holmes jt 2009: 192–193). Tänapäeval on

¹ EKI ühend sõnastikus (ÜS 2022) sõnal *naiskond* seesugust valdkonnamärgendit ei ole.

siiski rohkem levinud sooneutraalse versiooni *chair* kasutamine, näiteks veebikorpuses English Web 2020 (Sketch Engine) on sõnal *chair* üle kolme miljoni, kuid sõnal *chairwoman* üle 40 000 esinemise. Samuti on meile pisut lähemal soome keeles soolistatud ametinimetuse *puhemies* ('esimees') asemel võetud kasutusele sõna *puheenjohtaja* ('spiiker') (Engelberg 2018: 88, 94).

Paljudes kultuurides on niisiis soolistatud ameti-, sh juhinimetuse neutraalsemaks muutmine olnud ajaga kaasas käimise märk. Ehkki mitmesse keelde tõlgitud Euroopa Parlamendi sooneutraalse keele juhised on olemas ka eesti keeles ning selles soovitatakse *esimehe* asemel näiteks sõnu *spiiker* või *eesistuja* (GNL), on *esimees* jätkuvalt levinud: ühendkorpuses kasutatakse *esimeest* näiteks 14 korda rohkem kui *eesistujat*. Järgnevas analüüsis on vaatluse all aga naissoole viitava juhinimetuse *esinaine* kasutus sajandi jooksul.

Materjal ja meetod

Esinaise kasutust vaatlusin kümnendite kaupa, et saada sõna eri tähendustes esinemise kohta diakrooniline ülevaade. Hüpotees oli, et keelekorralduse soovitus *esinaise* kohta ei ole tänapäevases keelekasutuses relevantne. Et vaadelda *esinaise* kasutust varasemates, st nõukogudeaegsetes ja sellele eelnenud perioodi tekstides, kasutasin DIGAR-i kollektsioonis (DEA) olevaid eestikeelseid väljaandeid, millele pääsesin ligi rahvusraamatukogu digilaborite kaudu (Tinitis 2020). Lemma *esinaine* päringule vastas üle üheksa tuhande lausenäite. Analüüsi valisin igast kümnendist (1920, 1930, 1940) 100 juhuslikku lauset, aastate 1950–1970 väljaannetest kõik kasutusjuhud (vt tabelit 1).

Päringu hetkel (6. II 2022) puudus digilaboris 1980. aastate andmestik. On tava-pärane, et korpusandmed mõne keelenähtuse kohta pole täielikud, kuna andmekogud ei sisalda igat võimalikku keelevarianti ega esinda igat allkeelt. Seevastu üldis-tusi saab teha ka mittetäielike andmete põhjal (Stefanowitsch 2020: 5, 7).

Tabel 1. Sõna *esinaine* analüüsis kasutatud DEA andmestik.

Korpus	DEA					
	1920–1929	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
Sõnade arv	231 850 914	340 310 710	69 126 817	1 899 283	2 416 441	2 165 684
Kasutusjuhte kokku	321	7581	1084	11	13	29

Hilisema perioodi tekstikorpuseid vaatlusin korpus tööriistaga Sketch Engine (vt Kilgarriff jt 2014). 1990. aastate materjal pärineb eesti keele ühendkorpuse (ÜK) koosseisu kuuluvast eesti keele koondkorpusest, mis sisaldab tekste aastatest 1990–2008 (vt Koppel, Kallas 2022a). Sketch Engine ei võimalda koondkorpuse tekste ajastute järgi sorteerida, niisiis esindab see pea kahe kümnendi pikkust perioodi. Tänapäevase keele kohta kasutasin ühendkorpuse 2013. ja 2021. aasta veebitekstide allkorpuseid (ÜK 2013 ja ÜK 2021). Nendest korpustest vaatasin samuti 100 lause juhuvalimit (vt tabelit 2).

Tabel 2. Sõna *esinaine* analüüsis kasutatud ühendkorpuse andmestik.

Korpus	Koondkorpus	ÜK	
Periood	1990–2008	2013	2021
Sõnade arv	203 267 951	248 753 329	723 822 032
Kasutusjuhte kokku	2502	1859	3439

Esinaise kasutus aastatel 1920–1949 ning 1950–1979

Enim lausenäiteid sõnaga *esinaine* leidis 1930-ndate artiklites. Alates 1950. aastatest on andmestik väiksemahulisem. See viitab nimetatud ajavahemiku vähestele digiteeritud või raskesti ligipääsetavatele väljaannetele, oluliselt vähem ilmus ka artikleid ja raamatuid. Lisaks kirjutati *esinaistest* nõukogude aja tekstides märgatavalt vähem, sest kehtiva formaalse sugude võrdsuse tõttu nimetati kõiki tiitliga *seltsimees* (Karro 2022: 92). Perioodi 1920–1949 materjalis kasutati *esinaist* naisorganisatsiooni juhi tähenduses kolme kümnendi peale kokku 285 korral 300-st: 97 lauses 1920. aastatel, 95 lauses 1930. aastatel ja 93 lauses 1940. aastatel. Nendest näitelausetest enamik oli seotud kas naiskodu- või naisomakaitse, kodumajanduskoja, maanaiste seltside, naisseltside või muude taoliste naisorganisatsioonidega.

Esinaist juhi tähenduses üldiselt märkasid vaid kahes lauses 1940. aastatest. Ühel juhul (näide 1) kasutati samaaegselt nii mees- kui ka naissooliitiga juhinimetust. Kümnel juhul jäi ebaselgeks, kas *esinaine* tähistab nais- või segasoolise organisatsiooni juhti, sest kontekstist ei saanud tuvastada, missuguse organisatsiooniga on tegu. Ühes lauses oli loetletud ka teisi naistöölisi, mistõttu võib *esinaine* selles tähistada nii nais- kui ka segakollektiivi juhti (näide 2). Näitelauses 3 oli muu hulgas kirjeldatud juhi nimetuse muutumist sooneutraalsest terminist sugu rõhutavaks.

- (1) [...] proua Reisiku oleks pidanud walima **esimeheks** wõi **esinaiseks**, siis ehk oleks nii mitmelgi korral piinlik meesterahwast. (Jutuleht 6. VII 1929)
- (2) Paremad löökklased, nõukogude **esinaised**, seksionäärid, delegaadid, naistöölised ja naiskolhoosnikud [...]. (Edasi 5. III 1933)
- (3) KNNÜ liikmed – t ä h e k e s e d j a v a l v e t a r i d – korraldavad klubide **esinaiste** (keda muide veel aasta tagasi nimetati uhke nimega – „p r e s i d e n t”) juhtimisel referaate, loenguid, kursusi. (Film ja Elu 11. IV 1940)

1950.–1979. aastate 53-lauselises analüüsimaterjalis osutas *esinaine* naiskollektiivi juhile kokku 46 juhul: üheksas lauses 11-st 1950. aastatel, kaheksas lauses 13-st 1960. aastatel ning kümnes lauses 29-st 1970. aastatel. Võrreldes aastatega 1920–1949 leidis *esinaist* juba rohkem üldisemas tähenduses: 1950. aastate materjalis kaks lauset, 1960-ndate omas neli lauset ja 1970-ndate omas 18 lauset (näited 4–5).

- (4) [...] on selles kahtlemata oma osa energilisel kolhoosi **esinaisel** sm. Järvandol. (TRÜ Ajaleht 17. X 1958)
- (5) Valiti uus juhatus koosseisus Evi Laido (**esinaine**), Rein Sander (tema parem käsi, TRÜ IV kursuse bioloog) [...]. (TRÜ Ajaleht 25. IX 1970)

***Esinaise* kasutusest aastatel 1990–2008 ning 2013 ja 2021**

Ajavahemikus 1990–2008 ilmunud tekstide 100-lauselises juhuvalimis kasutati *esinaist* naisorganisatsiooni juhi tähenduses 16 korral, 83 lauset ilmestasi juhti üldiselt (näide 6) ja ühes lauses polnud üksuse tüüp tuvastatav. Valimisse sattus ka lause, milles dokumenteeritakse juhi ametinimetuse feminiseeritud kasutust ja avaldatakse selle kohta arvamust (näide 7). Sellest on näha, et sõna sooliste paralleelvormide arutelu on käinud juba 1990-ndatest alates.

- (6) Endised kohtutöötajad [---], valitsuse pressinõunik [---] ja halduskohtu **esinaine** [---] uudistavad uut valitsuse istungite saali. (Eesti Ekspress 2000)
- (7) Pea igas lehes vilksatab mõni **esinaine**, neid on päris palju. Tuleks uurida, kas esimehed **esinaistele** maksavad palka omast taskust või firma/riigi ühisest rahakotist. (SL Õhtuleht 29. III 1997)

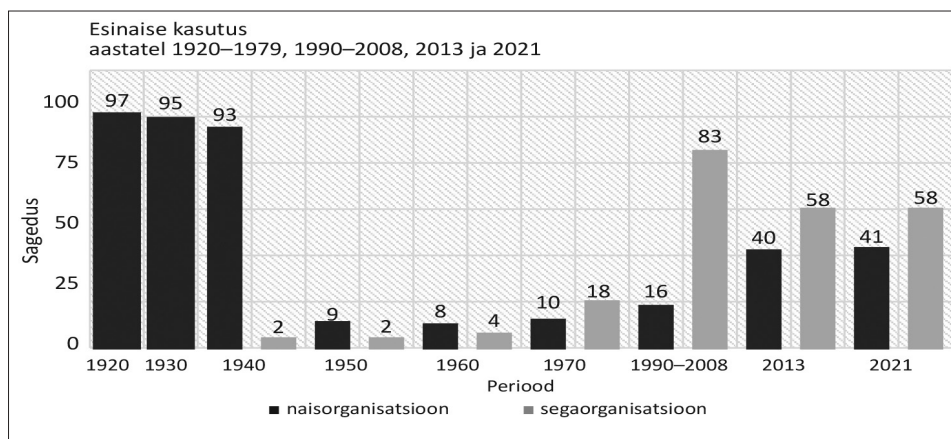
ÜK 2013 veebitekstide 100 lausenäitest 40-s osutas *esinaine* naiskollektiivi juhile, 58 lausega osutati segakollektiivi juhile ning kahes lauses jäi tähendus ebaselgeks. ÜK 2021-s, mis on seni kõige värskemat keeleinfot sisaldav andmekogu, tuvastas sõna *esinaine* naisorganisatsiooni, näiteks naiskodukaitse või naiskoori, eesotsas oleva isiku tähenduses 41 lauses 100-st. Selles valimis märkis samuti 58 lauset *esinaist* kui segaorganisatsiooni juhti – põhiliselt riigikogu, korteriühistute, parteide, žüriide, mitmesuguste liitude, ametiühingute jms esinai (näited 8–9), ühes lauses ei selgunud organisatsiooni tüüp.

- (8) Lisaks Remmelkoorile kuulusid žüriisse Eesti Disainerite Liidu **esinaine** Ilona Gurjanova, disainerid Tõnis Vellama ja Tarmo Luisk, kunstnik Reiu Tüür [---]. (Delfi 25. IX 2009)
- (9) „[---] kuid politsei ja sotsiaalkaitsesüsteem on puuduliku õigusloome tõttu võimetud last aidama,” ütles Roheliste **esinaine** Züleyxa Izmailova. (Goodnews.ee 15. III 2021)

Kokkuvõttev arutelu

Sõna *esinaine* kasutuse aastakümnete lõikes võtab kokku joonis 1, millel on kujutatud kas nais- või segaorganisatsiooni juhi tähenduses esinenud kasutuse absoluutarve.

Jooniselt on näha, et sõnaga *esinaine* tähistatakse perioodil 1920–1949 peaaegu ainult naisorganisatsiooni juhti (95% esinemisjuhtudest). 1940. aastate valimit ilmestab kaks lauset tähenduses 'segasoolise organisatsiooni juht'. 1950–1960-ndate vähestes kasutusnäidetes on *esinaine* samuti pisut sagedamini naiskollektiivi juht, ent 1970. aastatel on märgata juba rohkem *esinaise* kasutust üldisemalt juhi tähenduses. Suure hüppe teeb sõnakasutus aga 1990.–2008. aastate korpuses, kus *esinaine* on ülekaalukalt segasoolise kollektiivi juhi tähenduses. ÜK 2013 ja ÜK 2021 tekstides on kasutus peaaegu samasugune, võrreldes aastate 1990–2008 tekstidega on neis

Joonis 1. Konkreetse tähenduses esinenud sõna *esinaine* absoluutarvud.

rohkem esindatud ka naisorganisatsiooni juhi tähendus, kuid ülekaalus on üldisema naissoost juhi tähendus.

1920.–1949. aastate materjali naisorganisatsiooni juhi tähenduse suur ülekaal on tingitud sellest, et tol perioodil ei olnud naistel võimalik juhtida muid asutusi, sh segasoolisi organisatsioone. *Esinaine* markeerib nendes tekstides teatavat uudsust: naisjuht oli midagi ebatavalist, mistõttu neist kirjutati ka ajakirjanduses. Niisiis kui tänapäevases keelekasutuses kitsendatakse *esinaise* tähendus naisorganisatsiooni juhile, taastoodab see vanu seksistlikke arusaamu, et naised saavad olla juhid ainult naistega seonduvates valdkondades. Samuti peegeldab see mõttemalli, et kui naine satub juhtima ka mehi, peaks naist justkui komplimendina esimeheks nimetama.

Keelekorralduse soovitus, mis suunas kasutama *esinaist* naisorganisatsiooni juhi tähenduses, kajastati õigekeelsusallikates alates ÕS 1999-st. Seetõttu on huvitav, et sama perioodi (1990–2008) esindavas koondkorpuses on suur ülekaal just sõna teisel tähendusvariandil – *esinaine* kui organisatsiooni juht üldiselt. Naisorganisatsiooni juhile viitamine sagenes taas ÜK 2013 tekstides, mistõttu on tõenäoline, et laiemalt kinnistus soovitus peale 2007. aastal antud EKI keelenõuannet. ÜK 2013 ja ÜK 2021 veebikorpustes võib aga segaorganisatsiooni juhi tähenduse suuremat sagedust tingida asjaolu, et nendes on palju toimetamata tekste, mis ilmestavad tegelikku keelekasutust. Seega on keelekasutajate jaoks loomulik kasutada *esinaist* juhi tähenduses üldiselt. Samuti mängib rolli asjaolu, et suurem osa organisatsioone koosnevad tänapäeval nii meestest kui ka naistest.

Kokkuvõttes on näha, et keelekorralduse varasem *esinaise* kasutussoovitus on olnud küll kooskõlas keelekasutusega, mis esindab ajavahemikku 1920–1949, kuid tänapäeval on levinum tähendus 'segasoolise kollektiivi juht'. Naised on üha enam asunud tööle mitmesugustes varem meestega seostatud ametites, sealhulgas juhtivatele kohtadele. Niisiis on õigustatud loobuda vananenud soovitusest.

Artikli valmimist on toetanud teadusprojekt EKKD72 „Tekstiainese kasutusvõimalused digihumanitaaria juhtumiuuringutes Eesti ajalehekollektsioonide (1850–2020) näitel”.

VEEBIVARAD

AMSS = Ametniku soovitussonastik. <https://www.eki.ee/dict/ametnik>

DEA = DIGAR Eesti artiklid. Eesti Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv. <https://dea.digar.ee>

GNL = Gender Neutral Language. Sooneutraalne keel Euroopa Parlamendis.

https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187113/GNL_Guidelines_ET-original.pdf

Sketch Engine. <https://www.sketchengine.eu>

Tinits, Peeter 2020. Eesti Rahvusraamatukogu digilabori tööriistad tekstimaterjali ligipääsuks ja töötlemiseks. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3953795>

ÜK = Kristina Koppel, Jelena Kallas (koost). Eesti keele ühendkorpus 2021. <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08D17L>

ÜS 2022 = EKI ühendsõnastik 2022. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

EKSS 1991 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I kd, 2. v. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Engelberg, Mila 2018. Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purkaminen. (TANE-julkaisu 18.) Helsinki: Tasa-arvoasiain neuvottelukunta.

Gerritsen, Marinel 2002. Towards a more gender-fair usage in Netherlands Dutch. – Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men. (IMPACT: Studies in Language, Culture and Society 10.) Toim Marlis Hellinger, Hadumod Bußmann. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 81–108. <https://doi.org/10.1075/impact.10.10ger>

Holmes, Janet; Sigley, Robert; Terraschke, Agnes 2009. From chairman to chairwoman to chairperson: Exploring the move from sexist usages to gender neutrality. – Comparative Studies in Australian and New Zealand English: Grammar and Beyond. (Varieties of English Around the World G39.) Toim Pam Peters, Peter Collins, Adam Smith. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 183–204. <https://doi.org/10.1075/veaw.g39.11hol>

Karro, Piret 2022. 150 aastat Eesti feminismi. – Vikerkaar, nr 3, lk 57–112.

Kaufmann, Christiane; Bohner, Gerd 2014. Masculine generics and gender-aware alternatives in Spanish. – IZGOnZeit: Onlinezeitschrift des Interdisziplinären Zentrums für Geschlechterforschung, nr 3. <https://doi.org/10.4119/izgonzeit-1310>

Kaukonen, Elisabeth 2021. Feministlik keeleuuendus eesti keeles – tõusutendents või *status quo*? – Ettekanne XVII muutuva keele päeval 19. XI Tallinna Ülikoolis.

Kaukonen, Elisabeth 2022. Sooliselt markeritud sõnad eesti spordiuudistes. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 526–545. <https://doi.org/10.54013/kk774a3>

Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubíček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014. The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9>

Koppel, Kristina; Kallas, Jelena 2022a. Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: mahu- kaim eestikeelsete digitekstide kogu. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, nr 18, lk 207–228. <https://doi.org/10.5128/ERYa18.12>

- Kunkel-Razum, Katherine 2022.** *Arzt, der – männliche Person, die ...; Ärztin, die – weibliche Person, die ...*: Women and men in current German-language meaning dictionaries. – Ettekanne Eesti Rakenduslingvistika Ühingu 19. konverentsil 16. VI Tallinnas. https://www.rakenduslingvistika.ee/wp-content/uploads/2022/07/Kathrin-Kunkel-Razum_Arzt-der-%E2%80%93-mannliche-Person.pdf
- Kuusik, Aet 2015.** Need on ju ainult sõnad? – Feministeerium 20. III. <https://feministeerium.ee/need-ju-ainult-sonad/?fbclid=IwAR2Gp2VonpQA-9IYiDYKutxWhW1VvqdRTTD-bUQKYLgc8LHMwoWflOyiuH2c>
- Mäearu, Sirje 2008.** Kas naine on esimees või esinaine? – Keelenõuanne soovitab 4. Koost ja toim Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 79.
- Olt, Kerli 2004.** Sooliselt markeeritud sõnavara trükiajakirjanduses. – Lingvistiline teksti-analüüs. Tekstid ja taustad III. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28.) Toim Reet Kasik. Tartu: [Tartu Ülikooli Kirjastus], lk 90–107.
- Pakosta, Liisa 2021.** Kas „esimehe” ametinimetust kandev naine peaks tundma end diskrimineerituna? – Eesti Päevaleht 19. III. <https://epl.delfi.ee/artikkel/92889947>
- Pauwels, Anne 2003.** Linguistic sexism and feminist linguistic activism. – The Handbook of Language and Gender. Toim Janet Holmes, Miriam Meyerhoff. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, lk 550–570. <https://doi.org/10.1002/9780470756942.ch24>
- Puna, Kerli 2006.** Soospetsiifilised isikunimetused sõnaraamatutes ja tekstides. Magistritöö. Tartu Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/662>
- Risberg, Lydia; Kaukonen, Elisabeth 2022.** Sugude säuts. Mees on naine on isik? – Vikerraadio keelesäuts 18. II. <https://vikerraadio.err.ee/1608503696/keelesauts-sugude-sauts-mees-on-naine-on-isik>
- Romaine, Suzanne 2001.** A corpus-based view of gender in British and American English. – Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men. Kd 1. (IMPACT: Studies in Language, Culture and Society 9.) Toim Marlis Hellinger, Hadumod Bußmann. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 153–176. <https://doi.org/10.1075/impact.9.12rom>
- Stefanowitsch, Anatol 2020.** Corpus Linguistics: A Guide to the Methodology. (Textbooks in Language Sciences.) Berlin: Language Science Press.
- VÕS 1933** = Elmar Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- ÕS 1960** = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toim Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- ÕS 1976** = Õigekeelsussõnaraamat. Toim Rein Kull, Erich Raiet. Koost Tiiu Erelt, R. Kull, Valve Põlma, Kristjan Torop. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim Tiiu Erelt. Koost T. Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2013** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Elisabeth Kaukonen (sünd 1995), MA, Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse doktorant (Jakobi 2, 51005 Tartu), elisabeth.kaukonen@gmail.com

Who is *chairwoman*?

Keywords: corpus planning, gender marked words, meanings

So far, Estonian language planners have been advising to reserve the word *esinaine* (chairwoman) for the director of an all-female organization only. In this article I looked at data from the text corpora of different eras (1920s–1940s, 1950s–1970s, 1990–2008, 2013 and 2021) to find out whether the word occurs in its recommended meaning only in the past usage or if it also holds true in modern language. The results showed that this usage was dominant mainly during the 1920s and 1940s, where over 90% of the analyzed examples indicated the meaning of a director of an all-female organization. This is partly explained by the many women's associations that were established during this period. However, in modern usage starting from the 1990s, *esinaine* as 'the leader of a mixed-gender organization' has been on the rise – for example, in 2021, 58% of the analyzed examples used *esinaine* in the meaning of a leader of a mixed-gender organization. It is therefore clear that the recommendation is not relevant in modern language, and indeed, in March 2022 it was removed from the Estonian Language Institute's dictionary portal Sõnaveeb.

Elisabeth Kaukonen (b. 1995), MA, University of Tartu, Estonian and Finno-Ugric Linguistics, Doctoral Student (Jakobi 2, 51005 Tartu), elisabeth.kaukonen@gmail.com

Kuidas portreterida ema?

Maarja Undusk. Ellen Niit. Heleda mõtte laast. Tallinn: Tammerraamat, 2022. 632 lk.

Seda arvustust kirjutades on mu ees laual mu lapsepõlve lemmikraamatud, „Pille-Riini lood” (1963) ja „Midrimaa” (1974), mis sulavad lapsepõlvemälestustega nii tugevalt ühte, et neid on raske eristada. Mäletan, et lugesin jõulukuuse all ikka luuletust „Kuidas leiti näärilpuu”, ainult niimoodi, et „nääril” oli asendatud sõnaga „jõulud”. „Nii on see luuletus ju ka mõeldud,” kinnitasid mulle vanavanemad. Luuletust „Mänguvesi” lugedes ja Lüüdia Vallimäe-Margi illustratsioone vaadates tekkis nii väga tahtmine toas natuke ka päriselt veega mängida ja sellest tekkis meil kodus vahel pisuke pahandus, eriti kui mängu käigus need „tünnid ja tonnid” kippusid pärisvett üle ääre loksutama. Kui olin natuke vanem, siis lindistasin meie pere hallikassinisel lintmakil koos oma parima sõbrannaga lõputuid versioone näidendist „Näärinakits”, käepäraste esemetega heliefekte tekitades ning hiljem lindistusi atsetooni ja kääride abil n-ö toimetades. Need raamatud on mul siiani suuremas osas peas. Neid olen ka ette lugenud oma kolmele tütrele, kellest eriti kõige noorem armastab luuletusi väga. Maarja Unduski raamatut lugedes olen saanud omal moel minna tagasi lapsepõlve, mitte ainult Ellen Niidu luuletuste kaudu, vaid ka mulle nii tuttavliku nõukogude võimu ja selle perioodi eluolu absurdsuste suhtes iroonilise, samal ajal selle teatud viisil üle

ja läbi elamise vajadusest kantud meel-susena. Seda niisuguse määrani, et on pannud mind kahtlema selles, kas teost üldse arvustama sobin.

Käesoleva kirjatüki pealkiri on mõeldud natuke iroonilisena, juhtimaks tähelepanu sellele, kuidas luuletajana ja ka inimesena on Ellen Niit jäänud avalikkuses (pool)varju, vaatamata paljudele tunnustustele, mille hulgas on Eesti NSV teenelise kirjaniku staatus 1977. aastal ja Eesti Vabariigi kultuuripreemia elutöö eest 2009. aastal. Avalikkuses on ikka rõhutatud tema rolli Jaan Krossi abikaasana, kes on ennast-salgavalt valvanud mehe töörahu, nagu kirjutab Maarja Undusk: „ta aina kinkis ja kinkis oma Jaanile neid kaheksat” „Siberisse ja vanglasse jäänud [---] tööaastat [---], kokku mitmekordselt kindlasti” (lk 606). Enam kui tunnustused aitab neid varje nihutada tütre pühendunud süvenemine oma ema loomingusse ja loometeesse, mida niisuguse põhjalikkusega ei ole seni käsitletud ükski kirjandusteadlane. See perspektiiv tõuseb eriti eredalt esile teose esimeses pooles, peatükkides „Noor Ellen Hiob. Tee luule juurde”, „Tartu-aastad 1947–1949” ja „Hiobist Niiduks. Tartu-aastad 1949–1955”. Neis peatükkides sisaldub üksikasjalik ülevaade Ellen Niidu loometee algusest ja tema luuletajaks kujunemisest ideoloogiliselt äärmiselt keerukatel aegadel. Selgitades (ehk ka nooremate põlvkondade lugejatele), miks ja millisel viisil „kirjutamine polnud sõja-järgsel aastakümnel mingi vaba tegevus” (lk 170), joonistab Maarja Undusk Ellen Niidu koduarhiivis sisalduvatele luulekäsi-kirjadele ja kolleegide tagasisidele toetudes välja üksikasjaliku pildi tänapäeval oma absurdsuses ehk humoorikanagi näivatest

toimetamisprotseduuridest, kus märkuste ja ettepanekute hulk ületas sageli mitmekordselt luuletuste mahu. Märkuste toon ja keelekasutus, kus tõusevad esile sellised mõisted nagu *ebanõukogulik*, *dekadentsismi tipp* (lk 176–177, Johannes Feldbachi ja Erni Hiire kommentaarid), *apoliitilisus* ja *kodanluse seisukoht* (lk 176–177 Aira Kaalu arvustus ja märkused), näitavad selgelt, et eriti neljakümnendate lõpuaastatel võis niisugust laadi tagasisidel olla loominguilisest tegevusest palju kaugemale ulatuv hävitav mõju. „Süsteemist kõrvalejäämine oli lubamatu,” kirjutab Maarja Undusk. „[---] kui Ellen Hiob oli keskkoolipäevil olnud pisut nagu imelapse rollis oma laulupeolaulu ja Loomingusse jõudmisega, siis nüüd see aura [---] asendus sarmamisega, nii teaduskonna koosolekutel, NAK-is kui ka ajakirjanduses. Samas aga oli kirjutamine kohustuslik! Ähvardati ka ülikoolist väljaheitisega, kui ei luuleta või ei luuleta õigesti.” (Lk 170)

Ajastu ahistavaid raame pole Ellen Hiobi/Niidu loomingus käsitlemisel võimalik kõrvale jätta. Elav ja põhjalik, suures osas Ellen Niidu ja Jaan Krossi koduarhiivi materjalidele toetuv pilt nõukogude võimu esimese aastakümne kirjandusoludest on kahtlemata teose üks meeldejäävamaid ja kultuuriloolises plaanis ehk kõige väljaastvam osa ning seda mitte ainult piirangute ja ohtude, vaid ka vabaduste ja võimaluste pärast, mis iseloomustavad Elleni esimesi ülikooliaastaid. Erinevad tegelased ja nende hääled põimuvad selles osas nii elavalt ja kütkestavalt, et lugedes tundub, nagu viibiks ise sealsamas, vaatamata autori mööndusele: „Võrreldes lapsepõlvlugudega rääkis ema ülikooliaastaist suhteliselt vähe” (lk 146). Või vastupidi, ehk on just koduste lugude nappus olnud põhjuseks see eluperiood osalt Ellen Niidu enda avaldatud materjalide, osalt tema sõprade ja kaasaegsete mälestuskildude kaudu taaselustada mitte üksnes lugejale,

vaid ka kirjutajale endale? Maarja Unduski teose tähelepanuväärseks jooneks on imetlusväärne oskus teiste kirjutatut vahendada läbi enda autorihääle ühtaegu diskreetselt ja kindlameelselt, hoidumata oma hinnanguist, kuid neid lugejale ka mitte peale surudes.

Ellen Hiobi/Niidu luuletajatee ei avane teoses aga ainuüksi või esmajoonel ajastu konteksti kaudu. Koduarhiivis sisalduvate rohkete toimetaja(te) märkustega luulekäsikirjade ja nii luuletuste avaldatud versioonidega kui ka samateemaliste või samast motiivist lähtuvate avaldamata jäänud, sagedamini aga üldse mitte avaldamiseks mõeldud luuletuste kaudu seob Maarja Undusk oma ema loometee erinevad, üksteisest tugevalt eemaldunud ja samal ajal haakuvad harud tervikuks. Näiteks jälgib ta kõrge akna kujundit Ellen Hiobi kolmes luuletuses. Neist esimene on pühendatud ülikooli kiriku mälestusele ja seda võis ta esitada mõnel kursuseõhtul (lk 183). Teine samal motiivil põhinev luuletus, mis „pole õnneks konsultantide ja kriitikute silme alt ja küünte vahelt läbi käinud” (lk 184), kuigi sõnastuselt abstraktsem ja filosoofilisem, eriti selle lõpusalm, on tõlgendatav viitena nõukogude režiimi olemusele:

Nüüd nagu tukse läbis tuhmund ruute,
ning klaasist süda, õhetav ja erg,
just nagu ärkas võõra pilgu puutel
ja üle akna valgus kuumat verd.
(Lk 184)

Kolmas kõrge akna motiivi sisaldav luuletus lõpeb sõnadega: „Selleks, et kogu maailma homme saaks parem kui eile, / selleks me anname hääled, seltsimees Stalin, teile.” (Lk 186) Selgitades, et „[e]nne 1949. aastat Ellen Hiob veel nii sõnakuulelikke salme ei teinud”, paigutab Maarja Undusk luuletuse „ilmselt 1950ndate algusesse, „laine põhja”” (lk

186). Ellen Hiobi/Niidu luule lugu tuleb niisuguses mahus esile üldse esmakordselt. Siin kõneleb tema luule ise ja piisavalt jõuliselt, et vähemalt osa „Heleda mõtte laastust” saaks lugeda kui luuleteost. Seda raamistavad arutelud ja mõtisklused aga väärivad igati kirjandusteadusliku/kirjandusloolise käsitluse staatust vaatamata sellele, et Maarja Undusk ehk ei olegi endale niisugust eesmärki seadnud. Märkamata ei jää ka see, et alates peatükist „Tagasi Tallinna. Jaani ilmumine” nihkub looming tagaplaanile, taasilmudes tunduvalt minoorsemana alles raamatu lõpuosas (erandiks „Pille-Riini lugudele” pühendatud peatükk). On raske öelda, kuidas see autoril plaanitud oli ja kas niisugune tulemus on juhuslik või vähemalt osaliselt sihilik, nii nagu sellele näib viitavat Niidu loomingu juurde tagasi pöörduva peatüki pealkiri: „Kuidas või õigemini millal Ellen kirjutas?”

Tulemuseks on suurepärase kirjaniku-biograafia, mis võib täieõiguslikuna seista samas rivis teiste Eesti kirjanike biograafiatega, ka nendega, mida on, vahel poleemilisenagi, peetud suunanäitajaks biograafiakirjutuse alal – näiteks Sirje Kiini „Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt” (2009) ja Thomas Salumetsa „Kujuneda sunnita: mõtestades Jaan Kaplinski” (e k 2016). Mitme parameetri poolest sobiks raamatut eelkõige kõrvutada Mari Tarandi teosega „Ajapildi sees. Lapsepõlv Juhaniga” (2008) – on ju mõlemad lähedase perekonnaliikme loodud portreed, mille eesmärk on anda sise- või kõrvaltvaade Eesti kultuuris olulise isiku elule, ning mõlemal juhul on portreeritav võimas maamärk, kuigi kultuuris erinevalt väärtustatud kategooria (nt luule vs. lasteluule, esilolek vs. taustalolek). Mõlemad teosed on kantud armastusest, mis Maarja Unduski puhul tõuseb esile omaette kujundikeele ja perspektiivina, tehes raamatus eredalt elavaks peale kuju-

tatud isiku ka kujutaja enda. Seepärast on teoses üks keskseid küsimusi, mis muude teemade seas üha esile tõuseb: kuidas saab kirjutada ja peaks kirjutama kellestki, kes on teenimatult vähe tähelepanu saanud andekas luuletaja, kes ennast täielikult loominguiliselt realiseerida ei saanudki, olles läbi aegade kõige ikoonilisema eesti kirjaniku abikaasa ja samas südamest armastatud ja südamest oma lapsi armastav ema?

„Ema ütles mulle kord, et tema on minu kõige vanem tuttav,” kirjutab Maarja Undusk, kui on Ellen Niidu elukäigus jõudnud enda sünnihetkeni. „Igatahes olin ma nüüdsest olemas ja mul oli oma ahtakene mina, oma vaatepunkt [...] ja oma silmapiir [...] Ema on rääkinud haaravaid lugusid (ema rääkimismaneer välistas tragismi) minu varasest lapsepõlvest, näiteks, kuidas me mõlemad saime rinnapõletiku [...], nii et nii ema kui ka imiku rinda tuli isegi opereerida, ja meil mõlemal on/oli sellest alles väikene arm, justkui oleksime relvaõdedena koos lahingus käinud. [...] Ent ma ei taha ju kirjutada mitte endast, vaid Ellenist, kes oli nüüd minu ema.” (Lk 315–316) Kuigi autori enda vaatepunkt ja hääli ei tõuse esile alles raamatu keskpäigas, vaid juba eessõnas „Piduriõli. Selgituseks ja saateks”, võtab just eeltoodud tsitaat kokku teose olemuse ning autori ja tema kujutatava isiku ehk biograafia subjekti omavahelise dünaamika. „Heleda mõtte laastu” on kirjutanud armastav tütar ema mälestuseks, see on kindlasti naise vaatepunkt teise naise elule, kus olukordades, mis eeldavad poole valimist ema Ellen Niidu ja isa Jaan Krossi vahel, hoiab tütar pigem ema poole, kuid jääb seejuures alati diskreetseks ja tasakaalukaks. Kui kasutada Maarja Unduski enda metafoori, siis sarnaneb tema positsioon Ellen Niidu biograafina tõepoolest relvaõe omaga, ent ta ei torma ealeski oma ema eest mõtlematult ja iga hinna eest lahingusse, vaid joonistab välja mitmekesised vaatepunktid, toonita-

des nii nende ühildumisjooni kui ka pörkumispunkte.

Kui lähtuda biograafilise alusmaterjali hulgast ja selle põhjal kirjutatud käsitlustest, siis eesti kirjandusloos on seni kõige tugevamalt esile tõusnud Marie Under ning tema ja Artur Adsoni lugu, kuhu otsapidi mahub sisse ka Friedebert Tuglas. Nüüd on see pilt muutunud, sest Ellen Niidu ja Jaan Krossi kõrval pole vist teist kirjanikuperekonda, kellelt ja kelle kohta oleks avaldatud niisugusel hulgal (auto)-biograafilisi materjale: Krossi kanooniliseks peetud kaheosaline ja pea tuhandeleheküljeline „Kallid kaasteelised” (2003, 2008), sama mahukas „Kallid krantsid. Kirjad vangilaagristest ja asumiselt Siberis 1946–1954” (2021), mille on trükki toimetanud ja sisse juhatanud Maarja Unduski vend Eerik-Niiles Kross, ning nüüd ka biograafia „Ellen Niit. Heleda mõtte laast”.¹ Kuivõrd Maarja Unduski teos on ilmunud viimasena, peab autor navigeerima üsna tihedalt asustatud territooriumil. Ühest küljest kannabki biograafiat teadlikkus mitte ainult Jaan Krossi mälestusteraamatust, vaid ka tema staatusest eesti kirjanuses. Teisalt aga näitab Maarja Undusk veenvalt, et Ellen Niidu elu ei ole üheselt mahutatav abikaasa Jaan Krossi kõrvale ning see ei hargne nende kooskäidud tee jooksul üksnes Krossi radu toetavas rollis – kuid ka seal, kus see nii on, valgustab seda teed Elleni kindlameelsus, isikupära ja pühendumus.

Niimoodi kirjapanduna võivad need sõnad kõlada klišeelikult, ent „Heleda mõtte laast” ei ole pelk ülistus. Kuivõrd teos on omamoodi eklektiline (tuginedes näiteks Ellen Niidu lapsepõlve osas tema

enda räägitule, ülikooliperioodil sõprade ja põlvkonnakaaslaste mälestustele, Ellen Niidu ja Jaan Krossi koduarhiivile, samuti Krossi, autori enda ja vähemal määral ka tema vendade mälestustele), siis ei saa rääkida ühest kindlast biograafilisest meetodist. Siiski tõusevad esile kaks joont. Üks neist on Maarja Unduski viis kasutada mõnd ema iseloomujoont või nende kimpu elu loostamise tagedena. Näiteks võib tuua tema hinnangu Elleni otsusele valida Jaan ja jätta oma esimene abikaasa Heldur Niit, mille tulemusena Kross jättis oma teise abikaasa Helga Krossi ja nende tollal kolmeaastase tütre Kristiina. „Elleni otsus oli lõplik ja edasikaebamisele ei kuulunud,” kirjutab Maarja Undusk, „aga ta ei unustanud kunagi, et on teinud paljudele haiget, mis omakorda võimendas temas kohusetunnet enda poolt tekitatud valu heastada tolerantse, lahke ja „inimsoole pruukliku” olemisega edaspidises elus” (lk 299). Ent Elleni ja Jaani armastuse lugu ja selle tagamaid kirja pannes ei tõuse esile apologetiline hoiak, pigem süüvib autor üsna karmi põhjalikkusega mõlema mahajäetud abikaasa üleelamistesse, viidates näiteks Heldur Niidu plaanile „joosta märtrina piiriribale Užgorodis Ungari piiril, et teda siis maha lastaks” (lk 295, intervjuust Mirjam Peiliga) ja avaldades Helga Krossi 27. oktoobril 1958 kirjutatud luuletuse „Kuhu jäävad asjad, mida enam ei vajata?” (lk 296–297), mille too oli saatnud oma endisele ämmale. Siinkohal on huvitav asjaolu, et biograafias kahele leheküljele jaotunud luuletuse vahel on foto Ellen Niidust 1958. aastal – üks tuntumaid fotosid noorest Ellenist, kes omaette naeratades hoiab huulte vahel karikakraõit, fotol näha oleva käe sõrmes abielusõrmus, mis sel hetkel pidi veel kinnitama liitu Heldur Niiduga. Ja vaid mõni lehekülge eespool on Elleni kiri 1958. aasta 18. märtsist, kus ta kirjutab Jaanile: „[---] ometi ja ikka [olen] jõudnud ühele tulemusele: ma

¹ Samuti on olemas Krossi loominguline biograafia: J. Salokannel, *Sivistystahto. Jaan Kross, hänen teoksensa ja virolaisuus*. Helsinki: WSOY, 2008; e k: J. Salokannel, Jaan Kross. Tlk Piret Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

armastan Sind, Sind, tuhat ja miljon korda ja ei kedagi teist ja löödagu mind maha, ikka ei aita midagi” (lk 287).

Teine kogu biograafiat läbiv joon on huumor, mis teose kestel varieerub eeldast situatsioonikoomikast kergelt iroonilise distantseeritud tonaalsuseni. Raamatu seda osa, mis keskendub perekonnaelule koos lastega ideoloogiliselt ehk väheke lahedamas, ent argieluliselt siiski alaliselt väljakutseterohkes keskkonnas, võib lugeda nagu nõukogulikku versiooni Gerald Durrelli teosest „Minu pere ja muud loomad”. Mõlemat iseloomustab pehme, justkui aeglane ja alati heatahtlikuks jääv eluline huumor, millele eesti kir-

jandusest nõukogude aja kujutamise osas samaväärset vastet ei leiagi.

Sõnastasin oma mõtiskluse pealkirja küsimusena, kuidas portreerida ema. Ent Maarja Unduski raamat tõstatab laiema küsimuse sellest, kuidas ja milliste vahenditega on võimalik üldse kellegi elu loostada, kuidas joonistada välja elukaar, millistele tugelede see kinnitada, kuidas seda alustada, ja veelgi olulisem – kuidas seda lõpetada. Ja kuidas seda teha nii, et lugeja ette ilmuks elav, liikuv, kirjutav, rääkiv, armastav ja armastatud inimene. Maarja Undusk on seda suutnud.

LEENA KÄOSAAR

Minevik karussellil

Katrin Laur. Tunnistaja. Ajalooline romaan. Tallinn: Hea Lugu, 2022. 830 lk.

Head ajaloolist romaani aeglaselt lugeda on suur nauding. Eriti kui lahkuda moodsa elu kiirteelt ja usaldada end rohkem kui kaheksasajal leheküljel laotuvasse minevikku. Muidugi peab paksu raamatu aeglaseks lugemiseks palju vaba ja rahu-likku aega olema, milline tingimus küllap ahendab lugejate hulka. Kuid lihtsalt läbi lehitseda seda romaani pole mõtet.

Romaani peategelane on mees Eesti lähiajaloost, Eduard Profitlich S. J. (1890–1942): apostellik administraator ja aastast 1936 katoliku piiskop Eestis, kes suri märtrina Venemaal, Kirovi vanglas, ja kelle pühakuks kuulutamist katoliku kirik praegu taotleb. Ta pole Eesti avalikkusele ei unustatud ega tundmatu isik, kel soovi, leiab eestikeelse käsitluse kõrval ka tema saksakeelse biograafia.¹ Jaani kiriku pastor

Aleksander Täheväli määratleb romaanis: „Ta on sakslane ja katoliku kiriku pea ja mis kõige hullem – jesuiit” (lk 757), lisades, et bolševikud on jesuiite algusest peale vihanud, nagu Stalingi. Profitlich on ajalooromaani keskpunkt, kelle ümber pöörleb saatuslikul karussellil kogu tollane ilm, kelle silmis, mõtetes ja sõnades peegeldub romaani tegelaskond: katoliiklased, luterlased ja õigeusklikud, poliitikud, ajakirjanikud, preestrid, mungad, nunnad, koguduseliikmed ja kasvandikud. See on erakordselt kirev maailm, mille ruumiline haare ulatub Tallinnast Vene tänavalt Tartu, Narva ja Kodusema–Esna kaudu Rooma ja Vatikani. Mis aga kõige eba-harilikum ajaloolise romaani jaoks: selles suures inimsuhete võrgustikus liiguvad tõeliselt eksisteerinud ja üldsegi mitte väljamõeldud tegelased. See tähendab, et iga vähegi osavam lugeja saab lihtsalt järele vaadata, ega kirjanik kusagil komista ajaloolise ruumi inimestega täitmisel.

Ajalookultuuri ajakiri 2020, nr 4, lk 27–39;
L. Klinke, Erzbischof Eduard Profitlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942. Ulm: Gerhard Hess Verlag, 2000.

¹ **P. Lotman**, Jesuiidipreester ida ja lääne vahel. 130 aastat Eduard Profitlichi sünnist. – Tuna.

Romaani tegelaskond Profittlichi ümber näib olevat sfääriline. Temale kõige lähemal on katoliku vaimulikud, preestrid, jesuiidipaatriid: Henri Werling, Charles Bourgeois, Bruno Borucki jt,² seejärel Robert Lenzbaueri juhitud kaputsiiniid Tartus või ka Tšehhi frantsisklaste rajatud Pühima Neitsi Maarja Pärispatauta Saamise kongregatsiooni öed, kellest kaks viimast lahkusid Tartust oma kodumaale alles 1987. aastal, jne. Kõigil neil oli erakordselt huvitav elusaatus, mõni jesuiidipaater väärriks samasugust ajalooromaani. Profittlichi isik varjutab teoses veidi prantslasest idariituse preestri Charles Bourgeois' (1887–1963) misjonitegevuse Eestis.³ Bourgeois *alias* Isa Vassili idee oli kirikuunioon, mida ta üritas õigeusu kiriku abil leviutada ka Nõukogude Venemaale, seepärast tegutses ta esmalt Narvas. Tema algatusel loodi Kodasemal-Esnal katoliku kloostrifunktsioonides keskus, mida külastasid ka inglise jesuiidid.⁴ Esna keskusest saab romaanis realistliku ja usaldusväärse pildi, mis kujutab eesti ajalookirjanduses varju jäänud katoliku misjoni tegevust. Isa Vassili pole sugugi paigalpäisiv tegelane, tema imetabane reis Narvast Tartu, et külastada sealseid kaputsiine, on romaani üks värvikamaid jutustusi (lk 161–167), mis tunnistab autori ettekujutuse pädevust ja sulevõime.

Tegelaskonna eri sfäärid pole kindlasti ühesuguse tihedusega. Autorile pakuvad

enam huvi eesti soost kasvandikud, kellest Profittlich lootis koolitada preestreid siinse maa misjonitööks. Põneva elukäiguga on Kablist pärit Johan Ignace Lepp (1909–1966), nn Münchhauseni sündroomiga mees, suurseikleja, marksistist töölisaktivist, kelle Profittlich katoliiklusele võitis ja kes 1941. aastal Lyonis preestriks ordineeriti.⁵ Või ka hilisem teenekas tõlkija ja polüglott Aleksander Kurtina (1914–1983), kellest Petseri vaimuliku seminari lõpetamise järel sai konvertiit ning kes Profittlichi soovitusel siirdus õppima Rooma, jesuiitide juhitud Collegium Russicum. Romaan jätab Kurtinale kahtluse varju, sest preestrit temast ei saanud, kuid Russicumist lahkumise järel aastal 1939 kasutas ta Roomas elamiseks president Pätsi stipendiumi, et Vatikani arhiivis Eesti ajaloo allikaid uurida.⁶ Kurtinast ei saanud ka medievisti ja tagantjärele on teda süüdistatud Saksa ja Nõukogude topeltagendiks olemises. Romaanis vilksatab ka teine Russicumis õppinud eestlane Juhan Raidal, kes arvatakse olevat hukkunud Saksa poolel Kurski tankilahingus.

Romaani Profittlich suhtleb väljaspool oma vaimulikkonda ja koguduseliikmeid paljude Eesti avaliku elu tegelastega, poliitikute, ajakirjanike, baltisakslastega jne. Et ka nemad on tegelikult elanud inimesed, siis tekitab see suur galerii veidi kõhkluksi, kas tõesti oli piiskop Profittlichi kohalolek siinses avalikus elus nii kõikehõlmav. Mitte ainult inimeste, vaid ka jututeemade ning traagiliste sündmuste kogemise mõttes, olgu selleks kohtumised Aktsiaklubis või õhtusöögil kindral Laidoneri kodus ehk

² Vt lähemalt Chr. Wrembek S. J., Jesuiten in Estland 1923 bis 1961. Tartu: Johannes-Estoverein, 2002; e k 2003.

³ Tema mälestused: Ch. Bourgeois, Ma rencontre avec la Russie. Relation du Hieromoine Vassily. Narva – Esna – Tartu – Moscou. 1932–1946. Buenos Aires, [1953]; ingliskeelne tõlge Ch. Bourgeois, A Priest in Russia and the Baltic. Tlk Earl of Wicklow. Dublin: Clonmore and Reynolds Ltd, 1953.

⁴ Esna reisi kirjeldus on ilmunud väljaandes Letters and Notices 1938, kd 53, nr 288, lk 70–76.

⁵ V. Salo, Kablilt Casablancasse. Eesti suurim seikleja John Robert Ignace Lepp 100. – Sirp 23. X 2009, lk 24.

⁶ J. Kivimäe, Aleksander Kurtina ja Eesti Teaduste Akadeemia. – 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. Tallinn, 1989, lk 187–190; vt ka Kurtina värvikaid, kuid kammitsetud mälestusi: A. Kurtina, Pronksvärava taga. – Kultuur ja Elu 1965, nr 3–11.

ka kindrali vahistamise tunnistajaks olemine. Neid kohti romaanis arvustada pole aus, kirjanikule on lubatav *licentia poetica*, mida ajaloolasel pole sünnis kasutada.

Ometi jaguneb kogu arvukas tegelaskond kaheks, romaan nagu kehastaks piibellikku hea ja kurja tundmise puu vilju. Piiskopile ja tema suhtluskonnale vastandab autor antikangelase Nigol Andreseni (1899–1985) ja tema orbiidil liikuvad tegelased: marksistid, sotsialistid, kommunistid ja tööliskommunistid. Autorilt kahtlemata huvitav võte seada kõrvuti (mitte otse vastuollu) kaks maailma. Ühel pool on piiskop Profittlich, kes kohtub Rooma paavstiga ja jesuiitide ordukindrali Wladimir Ledóchowski, Russicum'i rektori Philippe de Régis' ja teiste juhtivate jesuiitidega, teisel pool aga kõhklev vasakintellektuaal Andresen, kes koos Ruusi, Lauris-tini, Varese ja teistega võtab Moskvast osa Stalini küllusliku veiniga vastuvõtust (lk 725–729), kuhu olid kutsutud ka Ždanov, Molotov, Beria, Hruštšov jmt. Lugejale jääb neist lehekülgedest tugev vastandamise mulje, mis Roomast ja Moskvast mõistagi kandub Tallinna ja Eestisse. Romaan õieti algab Andreseni ja Profittlichi juhusliku kohtumisega Riia–Tallinna rongis. Hiljem toimub teisigi kahe mehe põgusaid kohtumisi, kas Feischneri kohvikus või mujal. Iseloomulik on, et romaanis mõlema peategelase seltskonnad peaaegu kokku ei puutu. Ja kuigi romaan kogu tegelaskonna moodustavad reaalselt eksisteerinud inimesed, mis justnagu veenab teose ajaloolises usutavuses, on ometi kõik dialoogid, otsekõned ja sisemonoloogid väljamõeldud sõnastused. Lugeja, keda lummas romaan tõe truudus, peab seda endale pidevalt meelde tuletama. Profittlichi ja Andreseni paralleelilmades jääb viimasena nimetatatu kindlasti autori poliitiliste välis-tuste, hoiakute ja väärtushinnangute valda, mis sobivad ajaloopoliitikaga, kus vasakpoolsusest pole sünnis kunagis pärispattu

langemise järel rääkida. Romaani antikangelane Andresen on tema hilisemat elukäiku vaadeldes ambivalentne ning võib-olla seetõttu on kriitika tema rolli pidanud nõrgemini põhjendatuks.

Lauri ajalooromaani iseloomustab oskuslikult esitatud panoraamsus, mis järgib kronoloogilist järgnevust alates Profittlichi saabumisest Eestisse 1930. aastal ja lõpetades tema surmaga vangilaagris 1942. Lugejale on sündmuste ja kirjelduste jälgimine üpris keerukas, sest autori tahtel on tekstis esitatud vaid väheseid aastaarve. Romaani tekst pole pidev historiseeritud narratiiv: autor kasutab kompositsioonis omapärast võtet, mida võiks nimetada kaleidoskoobi efektiks. Kirjelduspildid Profittlichi ja Andreseni tegemistest vahetuvad tihti peale kiirelt ja ootamatult, isegi samal leheküljel, mis tekitab sarnasuse kaleidoskoobi muustrite ja värvide vaheldumisega. Lühikeste, leheküljepikkuste ja kiirelt vahetuvate kirjelduste kõrval on ka pikemaid, nagu Profittlichi reis Rooma ja Saksamaale, Andreseni viibimine Moskvast 1940. aastal või ka Profittlichi vangistamine ning laagrielu kirjeldus romaanis lõpus. Teisiti mõeldes kangastub romaan lugejaile nagu kinolinal ja jätab mulje monumentaalsest stsenaariumist, mida võiks ka ajaloofilmina realiseerida.

Ajalooromaani lõpuni lugedes tekib paratamatult mitu järeldust. Juba pealkiri viitab ühtaegu märtrile ja Eesti saatuseaastate tunnistajale. Katoliku kirikul on kahtlemata õigus käsitleda piiskop Profittlichi hukkamist vangilaagris märtrisurmana. Kuid surma läksid ka teised vangistatud, raamatus Profittlichi kongikaaslastena kujutatud Harald Tammer, Andres Raska, Jerzy Kaplinski, Joakim Puhk, Ants Piip, Eduard Laaman. Autorile ei saa muidugi ette kirjutada avaramaid moraalseid hinnanguid, tema peamine eesmärk oli Profittlichi elu ja saatuse raamat. Moraalsete valikute hulka kuuluvad

ka Profittlichei sisemised heitlused, kas lahkuda viimaste järelümberasujatega Saksa-maale või – oodates paavsti korraldust – jääda oma koguduse juurde Eestisse, andes endale selgelt aru, et viimane valik tähendab surmaminekut. Romaanis kirjeldatud dilemma kõrval võib moraalse valiku küsimust ette kujutada ka paater Henri Werlingi puhul, kes jäi samuti Eestisse ja küüditati alles 1945. aastal üheksaks aastaks Siberisse, kust ta naasis ja asus elama Esnasse. Või ka Charles Bourgeois, kes elas üle vangistuse Saksa okupatsiooni ajal ning lahkus Prantsuse kodanikuna Eestist 1945. aastal.

Ühtsusest ja paljususest kirjandusteaduses, ilma valehäbita

Arne Merilai. Tõstan titsi taade. Tõlgen-davaid kehtestusi 2012–2022. (Studia lit-teraria Estonica 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022. 423 lk.

„Tõstan titsi taade” on peale „Õnne tähenduse” ja „Vokimeistri” (mõlemad 2011) kolmas Arne Merilai kirjutiste kogumik, mis koondab tema viimase kümne aasta tähtsamaid tekste. Nende hulgas leidub teaduslik-spekulatiivseid manifeste, eelretsenseeritud artikleid, samuti lühemaid käsitlusi ilukirjandusest ja artiklikogumikest. Pika karjääriga teadlase raamat oma suurte üldistustega lausa kutsub arutama kirjandusteaduse metodoloogia põhiliste küsimuste üle. Enne nende küsimuste üle arutamist aga soovin end raamatu autori suhtes võimalikult läbinähtavalt positsioneerida, et lugeja saaks arvesse võtta võimalikke pimetähne ja eelarvamusi. Töötan nooremteadurina samas institutsioonis.

„Tunnistaja” on raamatuna väga erinev saavutus, autori uskumatult suure ja pikaajalise uurimistöö vili. Ajalooromaan, mille usaldusvärsus ja detailide tundmine jätab piiri ajaloolise uurimuse ja ilukirjandusliku teose vahel (kui otsekõne, dialoogid ja monoloogid välja arvata) tajumatult õhkõrnaks. Raske on uskuda, et teemakäsitlust oleks võimalik pärast „Tunnistajat” romaanikirjanduses ja ka ajalookirjutuses ületada. Igal juhul tuleb seda raamatut siiralt soovitada nii kirikuinimestele kui ka ilmalikele lugejatele.

JÜRI KIVIMÄE

Merilai oli nii mu bakalaureuse- kui ka magistr töö juhendaja ning on aastaid läbi viinud doktoriseminare, milles olen suurel määral omandanud oma teadusalase hariduse. Mulle tundub, et Merilai töö see osa, mis puudutab nii õpetamist, juhendamist, tudengite julgustamist kui ka teadusbürokraatiaga rinda pistmist, pole vähem oluline kui kitsamas mõttes teadustöö, millest siin juttu tuleb.

Merilai raamatu suurim idee on nõnda nimetatud ühendväljateooria võimalikkus kirjandusteoorias. Vajaduse millegi sellise järele sõnastab ta järgmiselt: „Ühiskonna-teadustes, paraku, kuivõrd inimene on kontseptuaalne olend ja kogu tema loomine ehk inimkultuur vaimse konstruktsiooni (mõistelise kehtestamise) tulemus, näib ühendväljateooria olevat vältimatu ehk aprioorne põhiasetus, ehkki senini pigem implitsiitne antus. [...] Kas ainult füüsikud võivad suurelt mõelda, humanitaarid aga piirdugu ühise enesetsensuuriga ja jätku „megalomaaniline” unistamine tõsise teaduse pärusmaaks?” (Lk 24)

Kui ühendväljateooria (tihti ka kui „kõige-teooria”) füüsikas võib haritud inimesele tunduda rõõgatult ambitsioonikas mõte, siis millegi analoogse kehtestamine

kirjandusteaduses ei paista Merilai jaoks midagi erilist. Õigupoolest näib see seisnevat lihtsalt uurimisväljal ontoloogilise ühtsuse eeldamises: „Kirjandusteoreetilise ühendvälja olemasolu on lihtsalt põhjendatav ehk loogiliselt eeldatav” ning see peaks ilmnema juba tavalistele, õpikutes leiduvatele skeemidele pilku heites ja mõjuma nii elementaarsena, „et imelik on seletadagi” (lk 25). Nii sugune enesekindlus võib mõnele näida põhjendamatu. Kui lugeda kirjandusteoreetilisi poleemikaid või ühe ja sama klassikalise teose tõlgendusi, avaneb pilt, mis on ühtsusest kaugel. Merilai aga sedastab järjekindlalt: „Humanitaaria soosib diferentsi, loovat dialoogi ja poliüloogi, kuid taotleb ka sügavamat kultuurilis-filosoofilist ja filoloogilist ühtsust, mida universaalne vaim soovib esindada ja viljakalt rakendada” (lk 26). Hoolimata XX sajandi humanitaar- ja sotsiaalteadustes toimunud metodoloogilistest pööretest (keeleline, sooline, kultuuriline jne), mis kõik sisaldavad universalismi kriitikat, ei väsi Merilai kinnitamast, et „ammendav põhjalikkus on **vaid näilises** vastuolus üldisema pluralistliku hoiakuga” (lk 27; minu rõhutus – I. O.). Filosoofilist positsiooni, millele Merilai end niimoodi asetab, on tegelikult väga raske kaitsta. See hakkab silma ka ühendvälja-manifesti lugedes, milles intellektuaalselt aus autor on sunnitud ühtsuse suhtes järeleandmisi tegema: „Ometi on väärt arvata, et mõeldav metateooria püüdleb üksiti kõikide paradigmade kooskõlale, sest metodoloogiate ja mõistevõrkude sagedane ühildamatus on paratamatu ja sellisena ühtlasi inspireeriv reaalsus. Ockhami habemenuga peab teravaks jääma: võimalik hõlmav metatasand ei eita päris kindlasti oma alaosade kohati välistavat (olgu viljakat või viljatut) ühisosastust.” (Lk 27)

Kuidas on viimases lauses esitatud mitteaitamine loogiliselt võimalik? Ranges mõttes ei olegi, aga liigutud on eri teooriate

väidete tõeväärtuse juurest teisele tasandile. Seda teist tasandit võiks dekonstruktsiooni vaimus määratleda kui teooriavälise lisandi või praktika (vastandina teooriale) halli ala. Sellel hallil alal satub iga kirjutaja silmitsi sellega, mille tema universalism välistab või maha vaikib. Võtame ühe hüpoteetilise, aga elulise näite: kas üldse ja kuidas panna ühest ajalooromaanist ühtmoodi „õigesti” aru saama rikkast konservatiivsest perest pärit noormeest ja vaesest töölisklassist pärit naisfeministi või transsoolist üliõpilast? Tegelikult eelneb sellele veel põhilisem küsimus: kas ühtmoodi arusaamine on ülepea võimalik? Minu jaoks on vastus viimasele küsimusele eitav. Ja sellele vastusele on viimase paarisaja aasta jooksul kindlaks jäänud kõik olulisemad kirjanduse üle mõtlejad, lähtugunad põhjusena kas märgi, semiootilise süsteemi, soo- või võimusuhte mitmetähenduslikkusest. Ülikooli auditooriumis peaks kirjandusteoste üle tekkima range arutelu, kuid lahknevuseni jõudes ei tohiks keegi seda arutelu – kui mõisted defineeritud ja järeldused korrektsed – ühe tõega sulgeda. Küsimus on juuspeenes eristuses: teksti mitmetähenduslikkus ei võrdu relativismiga *à la* kõik vastused on samaväärsed. Seda teab igaüks, kes on pidanud üliõpilaste esseeid hindama ja neile tagasisidet andma. Teksti tähenduse suhtes eri positsioonidele jäämine võib mõnes olukorras tähendada konflikti, aga ülikooli auditooriumis mitte alati. Kummatigi tundub, et mitte kõik humanitaarteadustes tegutsejad ei jaga sellist paatost ja tihti tekib liiga vara kiusatus tõmmata kindel piir. Merilai on metodoloogilise välja suhtes kindel liberaal, kelle vastus küsimusele ühtmoodi arusaamise võimalikkusest oleks samuti eitav. Toomas Haugi artiklikogumikku arvustades kinnitab ta: „Vaikimisi kitsendavat [---] jäikust ma kindlasti kritiseerin, sest pean rahvuslikuks kõike, mis meie maal mõnda leida on – ehk

käsitlusviiside rikastavat ühendvälja. Mina pooldan mängu ja uuendust samavõrd kui reegleid ja traditsiooni [---]. Kõigel, mis on mõistlik, olgu eluõigust, mitte ainult teataval eelistusel.” (Lk 334–335) Teisal sõnastab ta aga otse Hegeli vaimus üsna hämaralt: „Kahtlemata on mingi lõhe siin aluseks, kuid seda võimsam on lahknevaid külgi lõimiv vaimuvägi” (lk 185).

Niisiis jäävad lugemisel sõelale ühelt poolt ilmne ja eeldatav ühtsus, isegi soov seda valemitesse püüda (vt lk 184–185 Jüri Talveti kohta), teiselt poolt kirju paljus, milles leiduvat mõistlikkust tuleb austada. Et raamatu kaks esimest kirjutist on žanrilt manifestid, tuleks neid ilmselt mõista ühtsuse hoiaku esiletoomisena: on ju manifest loomuldasa performatiivne žanr, mis peale oma sisu teada andmise ka midagi **kehtestab**. Raamatu alapealkiri ongi „Tõlgendavaid kehtestusi 2012–2022”. Mida kehtestab Merilai kahe manifestiga? Proovin neid tõlgendada üleskutsetena. Ühendvälja-manifest: nähtagu kirjandusteaduse meetodeid ühtse tegelikkuse perspektiivist, milles nad üksteist täiendavad, pakkudes avalikkusele olulisi teadmisi kirjakuultuuri eri dimensioonidest! Geneetika-manifest: tunnustatagu geneetika ja poeetika ühist juurmetafoori, märgatagu selle vaimus eri teadusharude sarnast keelde asetatust ja ühes sellega humanitaaria laiahaardelist pilku! (Mõeldagu ka nt väljendite *kõva* ja *pehme teadus* täielikule suvalisusele ja seksualiseeritud konnotatsioonidele.) Liberaalsel-sotsiaaldemokraatlikul pinnal liikuv teaduslik vaim saab neist üleskutsetest pikaks ajaks mõistlikku paatost ammutada, radikaalsema hoiaku otsijad peavad ehk kaugemale vasakule vaatama. Ülal tsiteeritud Haugi raamatu arvustuses on aga mainitud ka mängu – see tekitab küsimuse, kas mängul on oma koht ka keset teadust. Merilai tekstide tihti muigelise tooni tõttu tahaks sellele küsimusele vastata jaatavalt. Tõsi on samas, et iga

mäng on võimalik ainult tänu reeglitele. Aga kas leidub reegleid, millega üheselt määratleda mängulisuse lubatavuse aste teaduses? See võib osutada probleemiks, millest pole võimalik rääkida, vaid saab üksnes vaikida varase Wittgensteini käsu vaimus, kelle traktaadi karm piiritõmbamine mõjub Merilai muige kõrval sõgeda tõsidusena. Huvitav, Merilai lõpetab Haugi kogumiku arvustuse, nimetades teda alalhoidlikuks kirjaneitsiks (lk 335). Eldan, et tegu on iroonilise torkega kolleegi enese sõnakasutuse pihta. Kui nõnda, siis üsna mõõdetud on seegi müksamine: piinlik pole väljend ise, vaid sellega paratamatult kaasnev üleolev hoiak, kui seda on kasutanud mees naise kohta (olen endale lubanud, et ei kasuta niisuguseid sõnu, ka „naiskirjanik”, võimalusel mitte kunagi). Aga on võimalik, et olen torget valesti mõistnud või tegu polegi torkega.

Olen jõudnud ootamatusse punkti. Alustasin sooviga rääkida Merilai raamatu toel mõnest peamisest metodoloogia küsimusest, kuid olen kogumikus märganud aina psühholoogilisi või isegi psühhoanalüütilisi nüansse, mis näikse olevat üsna teaduse- või metodoloogiavälised. Kas ikka on? Artiklis „Lapsik klassika” (lk 277–283) on käsitletud klassikaliste kirjandusteoste ja -tegelaste infantiilseid külgi. Mis kunagi oli õilis ja noore rahvuse ühtsustunnet loov, võib muutunud tingimustes mõjuda tobedalt ja ebaküpselt. Paljudele tuttav näide on Kalevipoja jõhker ja hoolimatu iseloom. Esmapilgul on „lapsikustumise aspekt” peamiselt pedagoogiline küsimus, nagu see on ka Merilai jaoks (lk 279). Kirjandushariduse üks eesmärged on ju eetiline ja moraalne kasvatus, kirjandustegelaste motiive tuleb kujunevale inimesele hoolega selgitada. Kuid küsimus on samavõrra hermeneutiline: tõrge mõne klassikalise teksti tegelase või sündmuse suhtes märgib oleviku kultuuriteadvuse muutumist, millest lugemisel lähtutakse.

See ei too endaga kaasa kogu teose n-ö üle parda heitmist, vaid kummastuse selles kujutatud maailma suhtes. Kangelased kaotavad pühadust ning mõni lihtne tegelane võidab seda juurde.

Merilai raamatus võib möönda paastost või meeleolu, mis annab märku, et tema tööd on kõike muud kui teaduse neutraalsuse-ideoloogiast kantud. Eesõnas kasutab Merilai metafoori, võrreldes kirjandusteadust malega ja kirjandusteadlasi eri tüüpi mängijatega. Metafoore kohtab raamatus edaspidigi ja kindlasti rohkem kui teadustekstis keskmiselt. Merilai metafoorsed konstruktsioonid on hästi läbi mõeldud ja toimivad enamasti hea mudeli, mitte vaimuka uitmõttena. Selles seisneb ühtlasi paradoks: kirjanduse tundja ja kujundliku keelekasutuse valdajana ei karda Merilai metafooride kasutamist, kuid ta hoiab sümboolse autoriteedi (äkki Madis Kõivu?) mõjul rangelt kinni pragmapoeetika nurgakivist, milleks on osutuse ja eneseleosutuse range eristamine, millega omakorda kaasneb metafoorse ja mittemetafoorse keelekasutuse eristamise vajadus. Minu arust pole selline eraldamine rangelt võttes võimalik ega metodoloogiliselt vajalik. Teadust saab niikuinii teha ainult keelemängude kohta sõlmitavate kokkulepete ja keele mõne funktsiooni ajutise sulgudesse võtmise toel. Kirjandusteaduse ja seletavate sotsiaalteaduste autonoomia ning elujõud ei kaota midagi tavakeele ja kirjandusliku keelekasutuse eristamusest, vaid tulevad

ehk paremini ilmsiks. Kui me juba oleme keelde mõistetud, oleme sunnitud ka keelest tingitud eksimuste eest vastutama.

Küsigem lõpuks: mida titsi taade tõstmine kätkeb ehk kui kõvasti pruss paika pannakse?¹ Kas teadust on õige võrrelda majaehitamise, malemängu või hoopis millegi kolmandaga, mis on avatum ja mitmesem, kuna tulemus muutub iga värskes küsimusepüstitusega ja tõhusa kriitika toime? Huvitav on lugeda Merilai raamatuga kõrva Juri Lotmani intervjuude kogumikus „Vestlused Lotmaniga” (2022) leiduvaid mõtisklusi samadel teemadel. Universalismi ja paljususe suhe humanitaarteaduses oli üks Lotmani põhiküsimusi, kelle tööst suure osa moodustas loengute-seminaride pidamine. Õpetamine ongi mõnes mõttes humanitaarteaduse paljususe probleemi proovikivi. Teadmine ei levi ilma õpetamiseta ja auditoorium peaks eelretsenseerimise kõrval olema koht, kus ideed läbivad tõelise tuleproovi. Ka Arne Merilai raamatus kohtub teoreetik pedagoogiga, ilma et kumbki pool järele annaks. Tundub, et ülikoolis peabki nii tegema, kuivõrd teadus püsib teoorial ja pedagoogika suhtlusel. Kui ainult kõigil säiliks selleks kohtumiseks vajalikud eetilised printsiibid ja empaatiavõime.

INDREK OJAM

¹ Kogumiku pealkirja selgitatakse saatesõnas: „Seda humorikat, trohheilist alliteratsiooni võiks nõnda tõlkida: panen prussi paika” (lk 5).

Maarjahein, imevesi ja teised pärisasjad

Reet Hiimäe, Mare Kõiva. Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis. [Tallinn:] Kirjastus Postimees, 2022. 520 lk.

Valminud on raamat, mis tutvustab osakest Eesti Rahvaluule Arhiivi rikkalikkes kogudes leiduvast rahvapärимusest ja selgitab valitud tekstide tausta. Raamatu on koostanud Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristid Reet Hiimäe ja Mare Kõiva, sealjuures on olnud põhiautoriks Hiimäe.

Raamatus on lõimitud eesti pärimusaines, naisteema ning nii vana kui ka tänapäevane kombestik – kombinatsioon, mida ei kohta Eesti raamatulettidel kuigi sageli. Esimesena meenub Karmen Kirke 2006. aastal ilmunud „Seks ja võim. Armuelu Eestis läbi aegade”, mis küll esitab materjali peamiselt publitseeritud allikatest, mitte käsikirjadest, ning mille ajaraam on avaram. „Seks ja võim” algab Balthasar Russowi tekstikatkega XVI sajandist ning lõpeb nõukogudeaegsete dr Noormanni soovitusetega ajakirjas Noorus. Ülesehituselt on need kaks raamatut sarnased: autoriteksid vahelduvad allikmaterjali sõnasõnalise esitamisega.

Raamatu pealkirjast saab järeldada, et lugejale tutvustatakse naiste pärimuslikke rituaale Eestis. Mõeldes selle sõnaühendi peale, tuleb minul esimesena silme ette vana ja rikkalik pulmakombestik: talunaise tähtsaim elusündmus nii rituaalses mõttes kui ka üleüldiselt. Pulmakommete kirjeldused moodustavad aga ainult umbes 4% raamatu mahust. (Tõsi, üks alapeatükk käsitleb mõrsjaitke, mis kuuluvad olemuslikult pulmade juurde, ent seegi ei tõsta pulmateema mahtu raamatus rohkem kui paari protsendi jagu.)

Pealkiri ja sisu saavutavad kooskõla niipea, kui mõtiskleda rituaali tähenduse üle. Rituaalid on mis tahes toimingud ja käitumisviisid, mis toetuvad maagilisele mõtlemisele. Kuna maagiline elutunnetus oli levinud rahvapärимuse üleskirjutamise ajal üle-eelmisel sajandil ja mingil määral ka eelmisel sajandil, kajastub talupoegade rituaale täis elu ka raamatus esitatud pärimustekstides, milles tänapäeva lugeja jaoks eraldiseisvad valdkonnad on tihedalt üksteisega seotud. Näiteks: „Iga vastlapäeva või lihaheite hommikul keedetakse paksu tanguputru lihaga. Kui pudrupada keema pannakse, siis peavad naised omad vokid nurka panema ja ketramise seisma jätma, muidu songivad sead kõik aiaääred ülesse. [...] Helme 1896.” (Lk 266)

Raamatu vaheteksid seevastu lähtuvad modernsest elutunnetusest ja mõtteviisist. Tänapäeva inimese suunajaks peetakse ennekõike modernset maailmamõistmist, tunnistades samal ajal, et „olukorras, kus tavapärased [s.o modernsed] vahendid on juba tulemusetult ära proovitud, on tänini võrdlemisi sage pöördumine pärimustraditsioonist tuntud üleloomuliku abi poole” (lk 54).

Kui vaheteksid on põhihoiakult modernistlikud-ratsionaliseerivad, siis Tartu kultuuriklubis Salong 7. veebruaril 2023 toimunud raamatusitlusele kutsutud esinejate valik tõestab Bruno Latouri väidet,¹ et me pole õigupoolest kunagi olnud läbinisti modernse eluvaatega: vestlusringi juhtinud Madis Arukase ning raamatu põhiautori Reet Hiimäe kõrval osalesid selles veel noid Mari-Liis Sini-laht ja jungiaanlik psühholoog Ruta Juzulenaite. Küllap olid praktikud kutsutud laiapõhjalisema arutelu saavutamiseks, et

¹ B. Latour, Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. (Bibliotheca Controversiarum.) Tlk A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014.

kohal oleks inimesi, kes raamatus ära toodud uskumusteadete, kombekirjelduste, loitsude ja rahvalaulude tekste tõsiselt võtaks, mitte ei muudaks neid oma teaduslik-modernsele valgusvihule allutades alaväärtuslikuks. Sel moel kujuneski vestlusing teistsuguseks, kui see oleks olnud ainult teadlaste osalusel. Teadus-terminitest, nagu *rituaalne*, *maagiline*, *sümboolne*, *märgid* ja *representatsioonid*, kubisev arutelu poleks aidanud kaasa sellele, et publik saanuks kõnelduga otseselt suhestuda. Kui aga Juzulenaite esitlusel selgitas, et rituaal on jäämäe tipp, mille veest välja paistev osa on nähtav tegutsemine, alumine, nähtamatu osa aga rikas arusaamade kogum, võis kuulaja seostada seda iseenda ja oma alateadvusega.

Maailmas elades ja tegutsedes suhetume loodusnähtuste, taimede, loomade, teiste inimeste ja iseendaga eelkõige otse, mitte representatsioonide kaudu. Vestlusingi esinejad aitasidki mõista just seda otsesuhtlust, mitte modernse paradigma pakutud versiooni, milles loodust ja ühiskonda on pandud vahendama diskursused, representatsioonid, narratiivid, tähistajad, süsteemid, sümboolseks nimetatud tasand või kultuurimudelid. Viimaste aastate arengud näitavad, et peavooluteadusele omane „looduse pooluse (asjad iseeneses) ja subjekti pooluse (inimesed isekeskis) üha süvenev lahutamine”² ning jätkusuutliku ühiskonna edasikestmine on omavahel vastuolus. Eelmodernse otseühenduse taastamine selle tegeliku miski vahel, mida nimetame looduseks, ja kollektiivse miski vahel, mida nimetame ühiskonnaks,³ on võimalik ainult modernismist, progressiust ja materialismist loobumise kaudu.

Kas „Maarjaheina ja imevee” ilmumine on verstapost rajal, mis viib välja hõlma-

vama teaduseni, mis ei lahutaks enam looduslikku ja ühiskondlikku (kvaasi)sfääri teineteisest? Et mittemodernset ainet ja maailmanägemist hakataks aina enam väärtustama, näitab nii pärimustekstide aukohale seadmine – nende esitamine autoritektiga võrreldes suuremas šriftis, iga tekst eraldi leheküljel – kui ka raamatu lõpp. Viimasel neljakümnel leheküljel käsitletakse ja esitatakse tänapäeval kogutud materjali, mida on kohati võimatu eristada vanadest arhiivitektidest: „Tedre-märgid [tedretähed] kaduda siis ära, kui enne jüripäeva kogutud kasemahlaga silmi pesta – juba enne mahla joomist, siis nagu ei päevita. (45-aastane naine, 2022)” (lk 478); „Aastavahetusel ei tohiks pesu kuivada (sh rippuda), önn pidi kusa-gile rippuma või kinni jääma. (Vana-aasta õhtu pidulaul ei peaks olema linnuliha – önn pidi ära lendama.) Lauda ei tohi ära koristada, toas peab tuli põlema kogu öö. (63-aastane naine, 2021)” (lk 505).

Raamat on selge ja loogilise ülesehitusega. Teistest mahukamad peatükid, nimelt „Eluringi oluliste sündmustega seotud rituaalid”, „Aastaringi tähtpäevadega seotud rituaalid”, „Naissoost ravijad ja teadjad” ning „Naiste rituaalid tänapäeval”, jagunevad alapeatükkideks, olles sel moel kergemini loetavad. Heidetakse pilk kõigisse mõeldavasse naise eluga seotud valdkondadesse, jäädes seejuures populaarteaduslikule käsitlusele sobivalt iga teema puhul ühtlaselt ülevaatlikuks. Lugejas võimaliku huvi tekitamiseks vastava teemaringi vastu tundub käsitlus olevat piisav.

Autorite vahetekstid on üldiselt igati asjatundlikud ja annavad tunnistust käsitletud teemadega kursis olemisest. Mind kui eriala tundvat lugejat häiris kohati viidete puudumine. Leidsin mitu kohta, kus oleksin küsinud, millel põhineb esitatud väide või arusaam, aga viidet polnud (küll leidsin viiteid tekstikohtadest, kus ma neid

² Samas, lk 111.

³ Samas, lk 105, 152 jm.

tingimata ei vajanud). Järgnevalt mõni sellekohane näide.

Reet Hiimäe kirjutab ühelegi allikale viitamata: „Leeriskäimine ise on Eestis tavaks olnud küll alles paar sajandit” (lk 132). Eestis alates 1690. aastaist kehtiva 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse järgi pidid mees ja naine, kes tahtsid abielluda, olema käinud armulaul. Armulaul käimise eelduseks aga oli see, et isik oli leeritatud.⁴ Tõsi küll, kui leeris oleks käinud XVIII sajandi esimesel poolel absoluutselt kõik talulapsed, poleks pidanud selle kohta hiljem eraldi regulatsioone avaldama. On aga teada, et nt 1786. aasta märtsis Eestimaa konsistooriumi palvel Tallinna asehaldusvalitsuse välja antud publikaadi kohaselt pidid käima leeris kõik 14-aastased ja vanemad talulapsed.⁵

Allikaviiteta väitele, et XIX sajandil polnud määrav mitte armastusabiellu, vaid vanemate valitud kaaslane (lk 133), tahaks esitada lausa mitu vastuväidet. Esiteks ei saa vastandada armastusabiellu ja vanemate valitud kaaslast. Olen helisalvestanud kogemusloo, milles kõneldakse naisest, kes oli valinud mehe mitte omaenda, vaid oma vanemate eelistusest lähtuvalt, ent kes aastaid hiljem teatas minu intervjuueeritava (snd 1911) ja teistele oma küla naistele, et tema abikaasast paremat meest pole olemaski.⁶ Teiseks, olles lugenud käsitlusi ja

etnograafilisi kirjeldusi nii XVIII kui ka XIX sajandist, saan teha järelduse, et Eestis oli tüdruku sõnaõigus endale abikaasa valimisel oluliselt suurem kui paljudes teistes Euroopa riikides neil sajandil.⁷

Eelmisega sarnane on väide, et mõnikord otsustasid abikaasavaliku vanemad ning pruut ja peigmees olid sageli veel pulmade ajal teineteisele võõrad (lk 163). Minu teadmiste põhjal oli pulmade ajal teineteisele võõras olemine üsna ebatõenäoline ja seda tuli ainult harva ette. Veel XVIII sajandil olid eestlaste seas enamikus Eesti paikades kombeks kolmekordsed kosjad, mille käigus oli peigmehe kohtumine mõrsjaga kohustuslik ning mõrsjal õigus igal etapil kosjad ära öelda.⁸ XIX sajandil olid kosjad enamjaolt üheetapilised, ent kui pruut kosjaviina vastu ei võtnud, ei saanud kosjadest asja. Eestis küllalt levinud, aga väljaspool Eestit üsna haruldane komme oli see, et pärast kosjaskäiku veetis noormees öö kositud neiu pool.⁹ Ka ehalkäimise kombe populaarsus – kusjuures heaks tavaks oli, et noormees jääb igal ööl oma küla eri tüdruku juurde – lubab järeldada, et pulmadeni teineteisele võõraks jäävaid pruutpaare kuigi palju ette ei tulnud.

Faktiviga leidub ka lk 458, kus on kirjas: „Vanimad teated nõiaprotsesside toimumisest Eesti alal on 16. sajandi lõpuaastastest [---].” Sebastian Münster ometigi mainis oma teose „Cosmographia” kordustrukis juba aastal 1550, et Eestis on libahundid kohtu ees tunnistusi andnud.¹⁰ Hoopis

⁴ M. Metsvahi, Die Ehe und das Verständnis von Ehe in der bäuerlichen Bevölkerung Estlands und Livlands im 18. Jahrhundert. – Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte 2021, kd 28, lk 180.

⁵ A. Andresen, Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele. (Tartu Ülikooli doktoritööd.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 142–143.

⁶ M. Metsvahi, Sugudevahelise suhtlemise ja kosimise teema Ksenia Müürsepa tehtud intervjuudes. – Setumaa kogumik 7. (Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XV–XVI.)

Toim H. Kästik, E. Saar. Tartu–Värsk: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016, lk 108.

⁷ Vt ka M. Metsvahi, Die Ehe und das Verständnis..., lk 182.

⁸ Samas, lk 182–183.

⁹ Samas, lk 184.

¹⁰ Vt M. Metsvahi, Eesti- ja Liivimaa libahundipärimus rahvapärase ontoloogia muutumise peegeldajana. – Mäetagused 2021, nr 80, lk 74.

vastavad varasemad säilinud kohtuproto-
kollid on pärit XVI sajandi lõpuaastatest.

On kiiduväärt, et teoses esitatakse arhiivitekstid algupärasel kujul. Valda-
valt on need lühikesed ja kergesti mõis-
tetavad. Kui need sisaldavad vähetuntud
murdesõnu, on nurksulgudesse lisatud
kirjakeelne vaste. Mõnes üksikus kohas on
see aga jäetud tegemata ning tekstist aru-
saamine on raskendatud. Õnneks on setu-
keelsed pikemad tekstid, nagu Seto või-
nädalal toimuva paabapraasniku kirjeldus,
esitatud koos tõlkega kirjakeelde.

Märkimist väärib raamatu väga ilus
kujundus ning kaunid ja sobivad pildid.
Selline pilkupaitav ehe ilu viib mõtted jälle
Latouri seisukohtade juurde, nii et lõpetan
tema sõnadega: „Tegelikkus ei ole kaugel,
vaid kättesaadav kõigis maailma mobili-
seeritud objektides.”¹¹

MERILI METSVAHI

¹¹ **B. Latour**, Me pole kunagi olnud modern-
sed, lk 150.

Tiit-Rein Viitso mälestuseks

(4. III 1938 – 2. XII 2022)

Foto: erakogu

Möödunud aasta 2. detsembril lahkus 84-aastasena Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte emeriitprofessor Tiit-Rein Viitso, üks kõige väljapaistvamaid eesti keele ja uurali keelte uurijaid. Ta sündis 4. märtsil 1938. aastal Tallinnas. 1946. aastal võttis vanemad kaotanud Tiit-Reinu Tartus oma hoole alla tema tädi, farmaatsiaprofessor Alma Tomingas, Tartu Ülikooli esimene eestlasest naisprofessor. Lõpetanud 1956. aastal Tartu 5. Keskkooli, asus Tiit-Rein Viitso õppima Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti filoloogiat, spetsialisee-

rudes soome-ugri keeltele, sest oli nende vastu huvi tundnud juba koolipoisina.

Ülikooli lõpetas ta 1961. aastal, tema diplomitööks oli „Merendussõnavara vadja keeles”. Pärast seda oli ta aastail 1961–1964 aspirantuuris Keele ja Kirjanduse Instituudi juures Tallinnas. Selle tulemusel kaitses ta 1966. aastal kandidaadi-väitekirja „Äänisvepsa murde väljendus-tasandi kirjeldus” (ilmunud kogumikus „Keele modelleerimise probleeme”, 1968). Alates 1965. aastast töötas Tiit-Rein Viitso TRÜ arvutuskeskuses ja seejärel alates 1971. aastast kuni 1993. aastani Keele ja Kirjanduse Instituudis. Alates 1983. aastast asus ta paralleelselt tööle ka Tartus ülikooli eesti keele kateedris. Kaks aastat (1989–1991) oli ta Helsingi Ülikoolis külalisprofessor. 1982. aastal kaitses Tiit-Rein Viitso doktoriväitekirja, mis käsitles läänemeresoome keelte fonoloogilist struktuuri ja selle kujunemise ajalugu. Aastal 1993 valiti ta Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professoriks, kellena töötas 2003. aastani ning pärast seda aastani 2015 TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi vanemteadurina.

Läänemeresoome keelte uurimine oligi Tiit-Rein Viitso peamine huvi. Ta on analüüsinud ennekõike nende keelte fonoloogiat, morfoloogiat ja sõnavara nii diakroonselt kui ka sünkroonselt, samuti nende ajalugu ja kujunemist, nende omavahelisi seoseid ja suhteid naaberkeeltega. Lisaks keelele on ta tegelnud läänemeresoome vanasõnadega ja eesti luuleringiga. Teistest soome-ugri keeltest on Tiit-Rein Viitso uurinud saami, mordva, mari, handi, samojeedi keeltest neenetsi ja sõlkupi keelt. Ta on kirjeldanud ka soome-ugri ja uurali algkeele foneeme, uurali ja indoeuroopa algkeele seoseid. Samuti on

ta käsitletud mõningaid Põhja-Ameerika põlisrahvaste keeli ja nende keelte võimalikke ühisjooni uurali keeltega. Üsna palju on ta kirjutanud keeleteaduse meetoditest.

Tiit-Rein Viitso on mitme raamatu autor või üks kaasautoreist. Tema 1981. aastal ilmunud „Läänemeresoome fonoloogia küsimusi” esitab suurema osa aasta hiljem kaitstud venekeelsest doktoritööst. „Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud” (2008) koondab tema kõige olulisemad eesti keele ja meie lähisugulaskeelte alased artikleid aastaist 1978 kuni 2007, osa neist on täiendatud ning üks („Liivi keele erijooned läänemeresoome keele-ruumis”) ei olnud varem ilmunud. Raamatus on avaldatud ka Tiit-Rein Viitso valikbibliograafia.

Ingliseelses eesti keele ülevaate teoses „Estonian Language” (2003, 2. tr 2007) on Tiit-Rein Viitso kirjutatud fonoloogia, morfoloogia ja sõnamoodustuse ning eesti keele tekkimise ja arengu peatükid (I–II). Koguteosesse „Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur” (2011) on ta kirjutanud peatüki „Liivi keele põhijooned”. Tiit-Rein Viitso on aidanud koostada ka mujal ilmunud ülevaate teoseid: raamatus „Языки мира. Уральские языки” („Maailma keeled. Uurali keeled”, 1993) on tema kirjutatud liivi keele käsitus ning Londonis ilmunud teoses „The Uralic Languages” („Uurali keeled”, 1998) kaks peatükki: eesti keelest ja läänemeresoome keeltest. Koos Valts Ernštreitsiga koostas Tiit-Rein Viitso liivi-eesti-läti sõnaraamatu „Livõkiel-ëstikiel-letškiel sõnärõntõz” (2012). „Eesti-läti sõnaraamatu” (2015) juures oli ta tegev ühena nõustajatest.

Üks kõige tähtsamaid Tiit-Rein Viitso osalusel valminud teadustöid on läänemeresoome keelte atlas „Atlas Linguarum Fennicarum” I–III (2004–2010). Ta oli selle üks autoreid ja toimetajaid ning hiljem on ta atlase kaarte täiendavalt analüüsinud. Soome-ugri keelte prosoodia projekti raa-

mes oli Tiit-Rein Viitso kaasautor kolmes raamatus, mis käsitlesid ersa („Erzya Prosody”, 2003), mäemari („Meadow Mari Prosody”, 2005) ja liivi keele („Livonian Prosody”, 2008) prosoodiat.

Peale keeleteaduslike raamatute on Tiit-Rein Viitso kahe olulise rahvaluuleteose üks kaasautoreid: „Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega” I–II (1981) ning „Vepsa vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega” I–II (1992).

Viimaseks raamatuks, mille tegemisest Viitso osa võttis, jäi 2020. aastal „Eesti keele varamu” sarja 6. tervikkäsitusena ilmunud põhjalik „Eesti keele ajalugu”.

Tiit-Rein Viitso on kirjutanud mitusada artiklit. Tema esimene artikkel „Vadja keele Luutsa-Liivtšülä murraku fonoloogia” ilmus 1961. aastal ja viimane, liivi keele essiivi käsitlev „The Essive in Livonian” 55 aastat hiljem 2016. aastal. Artiklite temaatika on väga lai. Pikka aega tegeles ta läänemeresoome keelte tekke ja arenguga. Artiklis „Läänemeresoome esimese silbi õ ajalugu” (1978) esitas ta õ esinemusest lähtudes läänemeresoome keelte ja murrakute kujunemise etapid. Sama teemat käsitles ta artiklites „Finnic gradation: Types and genesis” („Läänemeresoome astmeheldus: tüübid ja tekkimine”, 1981), „Läänemeresoomlased: maahõive ja varaseimad kontaktid” (1983), „Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned” (1985), „The puzzle of the Proto-Finnic *h*” („Algläänemeresoome *h* mõistatus”, 1996), „The prosodic system of Estonian in the Finnic space” („Eesti prosoodiline süsteem läänemeresoome areaalis”, 1997), „Keelesugulus ja soome-ugri keelepuu” (1997), „Historical phonology of Finnic languages: Proto-Finnic” („Läänemeresoome keelte ajalooline fonoloogia: alglaäänemeresoome”, 1999), „Finnic affinity” („Läänemeresoome sugulus”, 2000), „On the origin of Estonian language” („Eesti keele päritolust”, 2001), „Läänemeresoome

mitmuse 1. ja 2. isiku lõpud ja tüpoloogia" (2001), „Läänemeresoome *k-tunnused" (2002), „Läänemeresoome idapiir" (2003).

Palju artikleid kirjutas Tiit-Rein Viitso samuti liivi keele kohta, mis oli tema eriline huviala, näiteks „On the phonological role of stress, quantity, and stød in Livonian" („Rõhu, kvantiteedi ja katkehääliku roll liivi keeles", 1974), „Liivi vanasõnu" (1995), „Possible prehistoric contacts of Livonian" („Liivi keele võimalikud eelajaloolised kontaktid", 1998), „Keskliivi" (1999), „Livonian gradation: Types and genesis" („Liivi astmevaheldus: tüübid ja tekkimine", 2007), „Survey of previous research on Livonian prosody" („Liivi prosodia varasemate uuringute ülevaade", 2007), „Livonian and Leivu: Shared innovations and problems" („Liivi ja Leivu: ühised uuendused ja probleemid", 2009), „Concerning inflection classes in Livonian" („Liivi keele muuttüüpidest", 2012) jpt. Liiviainelisi artikleid avaldas ta ka liivi keeles. Eriti liivi keele, aga ka vepsa keele uurimiseks kogus Tiit-Rein Viitso usinalt välitöödel ainetikku. Ta rõhutas sageli, et olukorras, kus paljud keeled on kadumisohus, on uue materjali kogumine tähtsamgi kui senise analüüsimine.

Loomulikult tundis Tiit-Rein Viitso kogu aeg suurt huvi ka oma emakeele ja selle uurimise ja õpetamise vastu. Olulisemad artiklid on „Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles)" (1962), „Eesti muutkondade süsteemist" (1976), „Sõna sõnaliikidest" (1977), „Eesti keele kujunemine flekteerivaks keeleks" (1990), „Soome keel ja läänemeresoome keelte professor Tartu ülikoolis. 200 aastat eesti keele ülikooliõpet" (2003), „Eesti tegusõna tüpoloogiat" (2005), „Some comments about Paul Ariste's doctoral dissertation on phonetics of Hiiumaa Estonian dialects" („Kommentaare Paul Ariste Hiiuma murrete doktoritöö kohta", 2005), „Nn. vaeg-

omadussõna ja selle taust" (2007). Peale teadusartiklite avaldas Tiit-Rein Viitso ka ülevaateartikleid, juubeli- ja mälestuskirjutisi, lühiartikleid entsüklopeediasse ja muudesse teatmeteostesse ning nii Eestis kui ka mujal ilmunud teadustööde retsensioone.

Tiit-Rein Viitso oli aastail 1989 ja 1993–1997 Emakeele Seltsi esimees ja ning alates 1997. aastast Emakeele Seltsi keeleteimkonna liige ja aastail 2004–2005 keeleteimkonna vanem. Ta võttis aktiivselt sõna õigekeelsuse ja Eesti keelepoliitika kohta. Ta pidas vajalikuks korralikku rahvuslikku kasvatust, mille hulka kuulub ka keele õppimine, ning teda pahandas, et koolis on eesti keele tundide arvu vähenatud. Oma põhimõtteid oli ta rakendanud ka teadustööde publitseerimisel. Kui omal ajal pidi väitekirju kaitsma venekeelsena, siis avaldas ta oma doktoritöö juba enne kaitsmist eesti keeles (juba mainitud raamat „Läänemeresoome fonoloogia küsimusi"). Oma olulisemaid teadusartikleid avaldas ta võõrkeelte kõrval ka emakeeles, näiteks „The history of Finnic *õ* in the first syllable" ja „Läänemeresoome esimese silbi *õ* ajalugu" (mõlemad 1978). Kogumikus „Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud" ilmus eestikeelsena mitu varem võõrkeeles ilmunud artiklit. Sellest võiksid tänapäeval, kui vabatahtlikult või vabatahtlikult sunniviisiliselt kiputakse teadust tegema suures osas inglise keeles, eeskuju võtta ka teised.

Õppejõuna tegeles Tiit-Rein Viitso aktiivselt noorte soome-ugri keeleteadlaste koolitamisega, juhendas väitekirjade kirjutajaid ning esines oponendina teadustööde kaitsmisel. Tiit-Rein Viitsol oli väga tähtis roll ajakirja *Linguistica Uralica* (aastani 1990 Советское финно-угроведение) töös, võib öelda, et koos ajakirja esimese peatoimetaja Paul Aristega on ta olnud üks ajakirja näo kujundajaid. Aastail 1972–2022 oli ta ajakirja

toimetuskolleeiumi liige ning 1972–1978 peatoimetaja asetäitja. Alates 1997. aastast oli ta toimetuskolleeiumi esimees ja aastail 2007–2015 peatoimetaja. Keele ja Kirjanduse toimetuskolleeiumi liige oli ta aastatel 1989–2016.

Tiit-Rein Viitso viljakat tööd ja tõhusat tegevust pandi tähele nii Eestis kui ka mujal. Ta oli Soome-Ugri Seltsi välisliige (alates 1979) ja Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliige (alates 1985). 1988. aastal oli ta Õpetatud Eesti Seltsi taasasutajaliige, hiljem valiti ta seltsi auliikmeks. Samal aastal sai temast Liivi Sõprade Seltsi asutajaliige ja ta oli ka seltsi esimees. Aastal 2001 anti Tiit-Rein Viitsole riiklik Valgetähe V klassi teenetemärk. 2003. aastal tun-

nustati teda Tartu Ülikooli suure medaliga ja Tartu Ülikooli aumärgiga. 2005. aastal autasustas Eesti Teaduste Akadeemia Tiit-Rein Viitsot esimese Paul Ariste medaliga. Aastal 2006 nimetati ta Läti Ülikooli audoktoriks. 2011. aastal sai ta Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna. Aastal 2012 anti talle Läti Vabariigi tunnustusrist (IV klass).

Tiit-Rein Viitsot jääme mäletama kui head kolleegi ning sõbralikku ja humoorikat inimest. Tema kõrge tasemega teadustööd inspireerivad kindlasti edaspidi nii eesti keele kui ka teiste uurali keelte uurijaid.

VÄINO KLAUS

LÜHIKROONIKA

2. detsembril 2022 peeti Tallinna Kirjanduskeskuse Tammsaare muuseumi 17. sügiskonverents „Kui seda metsa ees ei oleks? Metsa kuvand eesti kirjanduses“. Esinesid Valdur Mikita, Madis Arukask, Sirly Hiiemäe, Elo Lindsalu, Mare Müürsepp, Annika Aus, Maarja Vaino ja Aarne Ruben.

2. detsembril toimus Tallinna Ülikoolis VIII teaduskeele konverents. Peep Nemvalts kõneles oma avasõnavõtus Eesti teaduskeelest teadmusühiskonna alustalana. Ettekannetega esinesid Jakob Kübarsepp, Priit Kulu („Eestikeelne terminivara materjalitehnikas ja selle rakendusi“), Helin Puksand („Õppeterminid üliõpilastöös“), Jaan Alver, Lehte Alver („Eestiinglise-eesti majandustekstide oskusõnavarast ja tõlkeprobleemidest“), Leif Kalev („Erialase mõisteruumi korrastamine ja arendamine: poliitika ja valitsemise sõnastiku kogemus“), Gerhard Lock („Mitmekeelse teekonna kogemus muusikalise pingel uurimisel ja määratlemisel“).

Nüüdismuusika oskuskeele komisjoni tööst andis ülevaate Gerhard Locki, Hans-Gunther Locki ja Andrus Kallastu ettekanne. Teaduskeelest doktorandide küsitlusuuringu andmeil kõnelesid Peep Nemvalts, Eva-Liis Roosmaa, Helena Lemendik, Triin Roosalu.

6.–7. detsembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis 15. meditsiiniantropoloogia konverents „Üksindus ja selle varjundid“. Ettekanded juhatas sisse Austria Paracelsuse Meditsiini Instituudi juhataja Piret Paal („Üksinduse naiselik pale“). Teemade hulka mahtusid hiliskriiside juhtumiuuringud, raskused seoses keerukate terviseprobleemidega, vanadusega seotud hoiakud, uskumused ja abistamis- mõtte areng lähemate ja kaugemate kultuuride juures, üksinduse väljendamine rahvapärases omaeluloos, ilukirjanduses, teatris. Esinesid folkloristid ja kultuuriuurijad Marju Kõivupuu, Mare Kõiva, Reet Hiiemäe, Mall Hiiemäe, Katre Kikas, Piret Voolaid, Eve Annuk, Irina Sedakova (Moskva riiklik ülikool), Ina Shved (Bresti riiklik ülikool) jpt.

9. detsembril peeti Tartus Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi aastakonverents. Ettekannetega esinesid Ain Riistan („Vaim, hing ja ihu Uues Testamendis”), Roomet Jakapi („Henry More'i hingekäsituse eripärad XVII sajandi filosoofia kontekstis”), Haozhen Li („Šamaanid ja loomavaimud tänapäeva Kirde-Hiinas: rahvausu dünaamika”), Reet Hiimäe („Hingeloomad eesti nüüdisusundis”), Merili Metsvahi („Hing modernismieelses ja -aegses maailmas rahvalaulude ja konstellatsiooniteooria näitel”) ja Ülo Valk („Kummitavad hinged: tähelepanekuid eesti rahvausundi hingefenomenoloogiast”). Vestlusringis arutati hingeskumuste üle tänapäeva Eestis.

9. detsembril toimus Kodavere Pärimuskeskuses Palal seminar „Moenasjutuss pajatusseni Kodavere nukan ja mõjal” („Muinasjutust pajatuseni Kodavere kandis ja mujal”). Mall Hiimäe selgitas, mis on ühist muinasjuttudel ja pajatustel, Kärri Toomeos-Orglaan kõneles sõjast ja sõjameestest Eesti muinasjuttudes. Veel esinesid Urmas Kalla („„Nii kui mõtold, nii täudet.” Võrokiilsist jutussist lövvetüq vanasõnaq ja tõõsõq ütelseq”), Astrid Tuisk („Uperpall ja roosiämm. Põhja-Tartumaa mängupärimusest”), Risto Järv („Kodavere rahvajutud KiViKese kogukonnaportaalis”), Imre Nõmm ja Ergo-Hart Västriku („Kodavere pajatused täna sel päeval. Tagasisaateid mullustele välitöödele”).

13. detsembril toimus Pariisis UNESCO peakorteris põliskeelte dekaadi pidulik üritus. Kultuuriprogramm algas liivlaste ainulaadse lindude äratamise lauluga. Aruteluosas esines ka Läti Ülikooli liivi instituudi direktor Valts Ernštreits, kes kõneles põlisrahvaste keelte jaoks digitaalsete ressursside loomisest, jagades liivi instituudi kogemusi.

15.–16. detsembril peeti Eesti Kirjandusmuuseumis 66. Kreutzwaldi päevade konverents „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos”. Peaettekande sõjast Ukrainas ja Euroopa julgeolekust pidas Kalev Stoicescu. Ettekannetega esinesid Anu Raudsepp („Arved Viirlaiu romaani-kangelane Eerik Horm *versus* Eerik Heine – müüt või reaalsus?”), Janika Kronberg („Harri Asi „Pärast plahvatust”. Romaan ja selle lugu”), Marin Laak („Humanismist sõjakirjanduses: Juhan Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel”), Peeter Kaasik („Uue sõja ootuses – valge laeva motiiv Jaan Roosi päevikutes 1944–1954”), Triinu Ojamaa („Sõjatsensuurist soomepoiste kirjade näitel”), Toivo Kikkas („Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas”), Liina-Ly Roos („Laps sõjas ja laps filmis. Soome sõjalaste kujutamise kinoekraanil”), Brigitta Davidjants („Nõukogude võimu muusikalisest kriitikast J.M.K.E. albumi „Külmale maale” näitel”), Aigi Rahi-Tamm („Üleminekud: omast võõraks”), Örne Kepp („Sõjalaulust sõjaluuleni. Ajaloolisi punktiire ja kaasaja märkmeid”), Leena Kurvet-Käosaar („„3 марта отключили и воду.” Sõda Ukrainas igapäevaelu (köver)peeglis”), Eda Kalmre („Sõda ja sõjavägi linnalegendides ja kuulujuttudes”), Aivar Jürgenson („Legend balti naissnaipritest Gruusia-Abhaasia sõjas”), Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava, Sergei Troitski, Guillem Castañar („Meemid sotsiaalmeedias Vene-Ukraina sõja esimestel kuudel”), Astrid Tuisk („Poiste sõda mängult ja päriselt: mälestused Teise maailmasõja ajast”), Anu Korb („Sõda argielu mälestustes”), Eduard Parhomenko („Materialistliku dialektika kategooriate sünd Suurest Isamaasõjast ja Eesti sovetiseerimisest Mihhail Makarovi mälestustes”), Janet Laidla („Teine maailmasõda, naised ja Tartu ülikool”) ja Anu Kannike („Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal: Kodumajandusamet võitluses kultuurse argielu eest 1941–1944”).

16.–17. detsembril toimus veebinar „Udmurdi traditsiooniline kultuur kaameräläätses”. Korraldasid Udmurdi riikliku ülikooli Udmurdi ajaloo, keele ja kirjanduse instituut ning Eesti Kirjandusmuuseum.

19. detsembril korraldas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus seminari „Dekadentsi mõiste tähendus ja kontekst Nietzsche filosoofias”. Leo Luks analüüsis Friedrich Nietzsche dekadentsikäsitust, püüdes esitada dekadentsi mõiste erinevaid, pealtnäha vastandlikkegi tähendusi hõlmava terviktõlgenduse.

20. jaanuaril 2023 peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Jaan Kaplinski päeva „Kaplinski tõlkes ja kirjades”. Esinesid Anne Lange („Tõlkimisest üldiselt – Kaplinski eeskujul”) ja Gili Haimovich („Crafting Kaplinski’s Poetry into Hebrew”). Märt Väljataga kõneles Jaan Kaplinski venekeelsest hilisluulest, ühtlasi oli see luulekogu „Teiste jõgede taga” esitlus.

25. jaanuaril toimus Tallinnas Hõimuklubi õhtu „Siiski, kes on saamid?”. Soomes on pikaajalise vaidluse keskmes küsimus, kas põlisrahval on õigus määratleda, kes nende hulka kuuluvad. Vestlesid saami aktivist Piibe Aikio ja Soome Instituudi juhataja Hannele Valkeeniemi.

26. jaanuaril Eesti Kirjandusmuuseumis peetud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolekul esines Jüri Metssalu. Ta kõneles teemal „Ajaloolis-kultuurilise väärtusega maastikuobjektid kohalike kaitsealade loomisel: Härgla ja Hagudi”. 2022. aastal kaardistas Metssalu Härgla lubjakivimaardla alal ja sellest 1 km raadiuses ajaloolis-kultuurilise väärtusega maastikuobjekte, et toetada kohaliku kaitseala loomist. Samasugune töö on tänava kavas Hagudi raba alal.

27. jaanuaril toimus Tartu Ülikooli raamatukogus seitsmes terminipäevak. Keskenduti eesti oskuskeeke arengu- ja arendamisloole alates selle lätetest kuni ees ootavate aegadeni. Minevikulise vaate andsid Ene-Margit Tiit ja Reet Kasik (TÜ), olevikku käsitlesid meteoroloogia ja klimatoloogia kaasprofessor Piia Post, Postimehe teadustoimetaja Mariliis Kolk ning Kaitseväe Akadeemia lektor major Mattias Puusepp. Tulevikku püüdsid vaadata kolm esinejat: EKI direktor Arvi Tavast, oskuskeeke vajadusi kajastav Ülle Sihver Eesti Maaülikoolist ning riigi visiooni tutvustav Haridus- ja Teadusministeeriumi keelenõunik Sirli Zupping.

30. jaanuaril tähistati Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses Eesti kirjanduse päeva. Mirjam Hinrikus pidas mini-loengu „Mis asi on dekadents? Kõige ägedam kirjandusvorm noorgootidele ja parimad tsitaadid lõpukirjandisse”. Elle-Mari Talivee ja Marin Jänes esinesid ettekandega „Friedebert Tuglas ja Euroopa raudtee”.

6. veebruaril esines Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril Reet Hiiemäe teemal „Kaitsemaagia tänapäeval: kogumisest ja uurimisest”. Ta pakkus üldistusi tänapäeva kaitsemaagiliste uskumuste trendide kohta ja vaatles seda, millised võiksid olla uurimisväljundid.

10. veebruaril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis rahvusvaheline konverents „Koha kultuuriline maine ja mentaalne kaart postimperiaalses vaates”. Tegu oli esimese üritusega EKM-i uuest, kohta filosoofiliselt mõtestavast teadusürituste sarjast, mille eesmärk on mentaalsete kaartide kaudu analüüsida koha kultuurilist mainet. Esinesid Eesti Kirjandusmuuseumi, Tartu Ülikooli jmt teadlased.

13. veebruaril Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril pidas Aleksandr Panchenko ingliskeelse ettekande „Ökosüsteemid ja „meeleviirused“ folklooriuuringutes: kas folkloristika vajab memeetikat”. Ettekanne käsitles memeetika ja kultuuri-epidemioloogia rakendatavust tänapäeva folklooriuuringutes.

15. veebruaril peeti Eesti Rahva Muuseumis hõimuklubi õhtu „Soomeugrilaseks kasvatamine / soomeugrilaseks kasvamise”. Anna Venchakova, Dmitry Denisov, Inga Ignatieva ja Nikolai Kuznetsov arutlesid, kuidas anda lastele edasi esivanemate pärandit ja keelt, elades ise kaugel oma tavapärasest kultuurikeskkonnast.

15.–16. veebruaril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse lõppkonverents „Dialoogid Eestiga”. Tippkeskus tegutses EKM-i juures alates 2015. aastast ja lõpetas oma töö k.a 1. märtsil. Esinejad analüüsisid, kuidas suhestuvad humanitaaria tippkeskuse uurimistulemused ühiskonna aktuaalsete temadega. Maciej Janicki (Helsingi ülikool) pidas plenaettekande „Text similarity computation in large collections of Finnic oral folk poetry”. Ettekannetega esinesid kõigi 12 valdkonna teadlased. Töörühmad olid järgmised: narratiivi-uuringud, soouuringud, nüüdiskultuuri (sh meedia) uuringud, eetika, keel ja vaimufilosoofia, kirjakultuur ja kirjandusuuringud, biograafika, ajalooliste väljendus- ja kultuuripraktikate uuringud, usundi- ja müüdiuuringud, digitaalhumanitaaria ja keeletehnoloogia, korpuspõhised keele-, kirjandus- ja folklooriuuringud, kõne- ja muusikauuringud ning migratsiooni- ja diasporaauuringud.

17. veebruaril tutvustati Tartus Rahvusarhiivis Keele ja Kirjanduse 2023. aasta esimest teemanumbrit „Nõukogude

aja kirjandus- ja kultuurielu”. Kõnelesid koostaja Tõnu Tannberg ja kirjandusteadlane Janika Kronberg. Ühtlasi kuulutati välja ajakirja auhinnad möödunud aasta kaastööde eest. Lühiettekannetega esinesid auhinnasaajad Külli Habicht, Külli Prillop ja Art Leete.

17. veebruaril toimus Uppsalas Ema-keele Seltsi väliskeelepäev. Ettekanne-tega esinesid Karl Pajusalu („Eesti murrete kujunemine, tasandumine ja taassünd”), Ene Vainik („Muutuv meel – eestikeelsed sõnaassotsiatsioonid 40 aastat hiljem”), Sirli Zupping („Milliseid lahendusi pakub Eesti keeletehnoloogia”), Meelis Friedenthal („Mesilased, teadus ja tänapäeva kirjandus: kirjaniku vaatepunkt”), Raimo Raag („Kuidas eesti keel Uppsala ülikooli jõudis”), Laura Talvineva („Mitmekeelsus igapäevasuhtluses”), Mari-Liis Korkus („Kuidas teismelised räägivad? Sisveaade rootsi-eesti kakskeelsete keelekasutusse”), Geda Paulsen ja Eva Velsker („Eesti keel Uppsala ülikoolis: olevik ja tulevik”).

17. veebruaril tutvustati Tallinnas Eesti Keele Instituudis ÕS-i ja EKI teatmiku koostamise tegevuskava. Ülevaate andsid haridus- ja teadusminister Tõnis Lukas ning EKI direktor Arvi Tavast.

17.–18. veebruaril tähistati konverentsiga Tartu Ülikooli Narva kolledžis Ungari rahvusluuletaja Sándor Petőfi 200. sünniaastapäeva. Ettekannetega esinesid osavõtjad nii kohapeal kui ka veebis. Petőfi kirjandusmuuseumi esindajad Budapestist Anna Magyary, Diána Mónika Sóki, Eszter Molnár ja Andrea Borbás andsid ülevaate näituste kaasajastamise võimalustest (nt rändnäitus bussis, mis viib Petőfit tutvustava väljapaneku igasse Ungari maanurka), János Tischler (Liszt Instituut, Budapest/Tallinn) rääkis Petőfi retseptisioonist XX sajandil, István Hazay (Wien/Baden)

Petõfi loomingu vastuvõtust saksakeelses Euroopas. Piret Norviku (Tallinn) ja Maris Saagpaku (TLÜ) ettekanded olid pühendatud Petõfi luule tõlgetele ja tõlkijatele eesti keeles. Irene Wichmann (Helsingi) tutvustas Petõfi luule soome keelde tõlkijaid ja tõlkeid, Laili Sakijeva (Riia) Petõfi loomingu läti keeles, Patrik Šenkár (Komárno, Slovakkia) slovaki keeles. Anu Nurk (Tartu) võttis vaatluse alla ungari motiivid eesti luules ning Julianna Lõrincz ja Gábor Lõrincz (Komárno) Petõfi poeesia kujundlike motiivide venekeelsed tõlked. Mare Kõiva (EKM) rääkis vabadusest, kuidas kirjandus mõjutab meie keskkonda, Esa-Jussi Salminen (Soome) vabaduse teemast Kedra Mitrei romaanis „Raske ike”.

20. veebruaril anti Tallinnas Teaduste Akadeemia saalis üle 2022. aasta riiklikud preemiad. F. J. Wiedemanni keeleauhinna pälvis keelekorraldaja ja nimeuuriija Peeter Päll. Riikliku teaduspreemia sai keeleteadlane ja folklorist Asta Õim, kes on analüüsinud nii eesti keele sõna- ja väljendivara kui ka tegelenud nende kasutamise ja populariseerimisega.

20. veebruaril peeti Tallinna Ülikoolis emakeelte ja väikeste keelte seminar. Esinesid Viivian Jõemets (HTM, „Emakeelte ja vähemuskeelte õpetamine:

miks, kellele ja kuidas?”), Anna Verschik (TLÜ, „Emakeel, kodukeel, vähemuskeel, pärandkeel – kas alati selge pilt?”), Sulev Iva (TÜ/Võro Instituut, „Võro emakeel elama: seadusse, haridusse, meediasse ja jälle koju tagasi”), Jaak Prozes (Fennougría Asutus, „Venemaa 2020. aasta rahvaloendus ja uurali rahvad”), Maria Iqbal (TÜ, „Eesti tatarlaste keel(t)e praktikatest ja tatari keele õppe võimalustest”), Anette Ross (Helsingi ülikool, „Roma keel Eestis: keele säilitamine, uurimine ja roma-keelne õpe”), Natalia Ermakov (EKM/Eestimaa Rahvuste Ühendus, „Ersamordva keel: ülevaade ja mõtisklused tuleviku kohta”) ja Nadežda Pšelovodova (Muš Nadii) („Udmurdi keel: kas hobi või elukutse?”).

23. veebruaril korraldas Akadeemiline Rahvaluule Selts Tartus kõnekoosoleku. Arheoloog Heiki Valk pidas ettekande „Miikse Jaanikivi ja jaanipäev läbi aegade”.

27. veebruaril toimunud Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril esines Tartu Ülikooli vene keele kaasprofessor Anastasiia Ryko. Ta pidas ettekande Pihkva oblasti Neveli vanausuliste keelest. Neveli ümbrusse ilmusid vanausulised XVII sajandi lõpus.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

9. detsembril 2022 kaitses Triin Todesk Tartu Ülikoolis doktoritöö „Ogdžyk tōd ‘I do not know that well’: džyk as a degree expression with verbs in Komi” („Ogdžyk tōd ‘ma väga hästi ei tea’: džyk tegusõnade määraväljendina komi keeles”). Juhendaja oli professor Gerson Klumpp (TÜ), oponent professor Rogier Blokland (Uppsala ülikool).

Enamikus uurali keeltest moodustatakse omadus- ja määrsõnade keskvõrre kindla võrdlusliite abil. Näiteks eesti keeles on selleks liiteks *-m* (nt *kiire* > *kii-rem*), komi keeles aga *-džyk* (nt *ōdjō* ‘kiire’ > *ōdjōdžyk* ‘kiirem’). Kui aga eesti keeles piirdub võrdlusliite *-m* kasutamine omadus- ja määrsõnadega, siis komi keeles võib *-džyk* liituda ka nimi-, ase- ja tegusõnadele. Sellisel juhul toimib *džyk* määra väljendava kliitiku ehk elemendina, mis ei

märgi ainult võrdlust, vaid tugevdab või intensiivistab sõna tähendust. Doktoritöö eesmärk oli välja selgitada ja kirjeldada neid tähendusi, mis võivad komi *džyk*-il olla siis, kui see liitub tegusõnadele, ning lisaks uurida välja, millist tüüpi tegusõnade ja tegusõnafraasidega *džyk* liitub, millistega mitte. Selle jaoks on töös kasutatud esmalt kvalitatiivseid meetodeid ning analüüsitud morfosüntaktilist ning semantilist ülesehitust ligi 1100 sellisel ilukirjandusest ja meediast pärit lausel, kus *džyk* on liitunud tegusõnafrasile. Töö ühe osana viidi komi keele kõnelejate hulgas läbi *džyk*-i vastuvõetavust hindav küsitluskava, mida analüüsiti nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt. Näitelause analüüsist järeldub, et kõige sagedamini on *džyk* tegusõnade intensiivistaja, mis väljendab tegevuse või seisundi kõrget määra või saavutatud tulemuse ulatust; *džyk* võib viidata ka tegevuse kvaliteedile või kiirusele. Koos eituses tegusõnaga võib *džyk* väljendada tegevuse mõõdukust, millega näidatakse seda, et tegevus ei õnnestunud täielikult või et seisund ei ole soovikohane. Väitekirja teise olulise tulemusena selgus, et *džyk*-i liitumine tegusõnadega on võrreldav sellega, kuidas kombineeruvad tegusõnadega määrsõnad, nagu *rohkem*, *palju* jne. *Džyk* kombineerub seega olukorra muutust märkivate tegusõnadega, kogeja-tegusõnadega, tegevust märkivate tegusõnadega, aga ka nägemis- ja mõtlemis-tegusõnadega. Küsitluskava tulemused näitasid veel, et komi keele kõnelejate jaoks on kõige loomulikum *džyk*-i esinemine eituses lihttegusõnaga, mis esineb kontekstis, kus on võimalik *džyk*-i mitmeti tõlgendada. (<http://hdl.handle.net/10062/88046>)

16. detsembril kaitses Maria Tuulik Tartu Ülikoolis doktoritöö „Adjektiivide süstemaatiline polüseemia eesti keeles tajuadjektiivide näitel”. Juhendajad olid professor Renate Pajusalu (TÜ) ja Margit Langemets (EKI), oponent Ulla Vanhatalo (Helsingi ülikool).

Viimaste kümnendite jooksul on Euroopa leksikograafias toimunud suured muutused: sõnaraamatute formaat on nihkunud paberkujust elektrooniliseks ning koos sellega on ka Eesti leksikograafia muutunud korpuspõhiseks ja liigub (pool)-automaatsete lahenduste suunas. Seetõttu on kasvanud vajadus täpsema semantilise märgendamise ja süsteemsema esituse järele. Polüseemia on nii korpuslingvistikas kui ka leksikograafias jätkuvalt oluline probleem. Adjektiivile on iseloomulik, et eri kontekstides võib see rõhutada substantiivi erinevaid omadusi (nt *kõva voodi*, *kõva hääl*, *kõva tegija*). Doktoritöö on esmene katse eesti keeleteaduses selgitada tajuadjektiivide süstemaatilisi tähendusmustreid ehk polüseemiamalle. Polüseemiamallid toovad välja seoseid eri tähendusvaldkondade vahel ning pakuvad tuge leksikograafide polüseemse sõna kirjeldamisel. Väitekirja uurib eesti adjektiivide süstemaatilist polüseemiat kolme semantilise rühma näitel: värvi-, temperatuuri- ja (põhiliselt tekstuuriga seotud) kompimisadjektiivid. Töö tegeleb ka adjektiivirühma sõnaliigilise piiritlemisega ja pakub välja korpusparameetrid, mis aitaksid leksikograafil adjektiiviklassi piiripealsete juhtumite korral paremini sõnaliiki määrata. Nii süstemaatilise polüseemia mallide selgitamise kui ka adjektiivi korpusprofiili loomise rakenduslik siht on hõlbustada sõnastikutööd ning aidata kaasa adjektiivi täpsemale esitusele leksikograafias. (<http://hdl.handle.net/10062/88119>)

ÕNNITLEME

MÄRTS

1. **Maarja Siiner**, tõlkija – 50
4. **Mart Kivastik**, kirjanik – 60
8. **Ann Must**, kirjanik – 70
9. **Andres Langemets**, luuletaja, kirjanduskriitik – 75
14. **Virve-Anneli Vihman**, keeleteadlane – 50
18. **Igor Černov**, kirjandusteadlane, semiootik – 80
21. **Maire Raadik**, keeleteadlane – 60

AASTAAUHINNAD 2022

KEELETEADUS

Külli Prillop, Külli Habicht

„Vist või kindlasti? Tõenäosuspartikli *vist* pikk teekond eesti kirjakeeles”, nr 1–2

KIRJANDUSTEADUS

Tanar Kirs

„Juhan Liivi luulekäsitlus esees „Ääremärkused””, nr 10

KULTUURILUGU JA FOLKLORISTIKA

Art Leete, Svetlana Karm, Piret Koosa, Kaur Mägi

„Teadus ja sugulus. Soome-ugri etnograafia kujunemine teadusliku kolonialismi taustal”, nr 11

LÜHITEKST

Külli Prillop

„Kes või mis oli *Jõrru?*”, nr 7

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Kompimisadjektiivide polüseemiast
- „Kalevipoja” ja „Fausti” retoorika võrdlus
- Soome-ugri kontaktidest

 9 770131 144034		TELLIMISE INDEKS
ISSN 0131-1441		78167
Hind 3.20 €		